

Рецензентлер:
Ажгильдиева Ф.Т., Капанова А.И.

Капаева К.М.
К 20 Методическое пособие к учебнику «Родная речь»,
3 класс на ногайском языке. 1-е издание.– Майкоп:
ООО «Полиграф-ЮГ», 2016.– 136 с.
ISBN 978-5-9909065-7-0

ББК 74.261.4(2 Рос=ног)

ISBN 978-5-9909065-7-0

© РГБУ ДПО «КЧРИПКРО», 2016
© ООО «Полиграф-ЮГ», 2016

АВТОРДАН

3 класска тувган тилден янъы программа бойынша эм ФГОС-тынъ негизинде окув китабы шыккан (**Калмыкова С.А., Капаева К.М. Тувган тил: ортакбилимлендируув учреждениелердинъ ногай тилден окув китабы – 1 баспа – Черкесск**)

Окув китабына методикалык кулланма аьзирленген. Кулланмада тематикалык планга коьре аьр бир деристинъ туьзилуув уьлгилери кирген.

Дерислердинъ планлары окытувшыга ярдам этер деп сенемиз.

Окув дерислердинъ саьатлери аз болганнан себеп (юмада 1 саьат), окувшылардынъ деристе айкасувын оьстирмеге, оларды кызыксындырмага, янъы темады ийги анъламага, сонъ – бегитпеге, окылган асарлардынъ маънесин дурыс анълап, хабарлап уьйренмеге кулланмада баьри шартлар да бар.

Янъы темады анълатув уьшин, озган материалды бегитуув уьшин, туьрли окув аьрекетлерин кеплев уьшин аьр деристинъ планы буьгуьнги педагогикалык талап-ларга яваплайды.

Аьдемди алган билимин, сулыбын, баьри яктан да билген затларын келеектеги яшавында кулланмага аьзирлевде адабият ярдам этеди. Китап – тербиялавда энъ куьшли окытувшы.

Сонынъ уьшинде мектепте окытувшыдынъ энъ биринши борышы – китап окувды суьйдируув.

Тувган тилден окытувшыдынъ дерислерде мырад-лары:

– окувшыларды билим алмага дайым кызыксындыруув;

– аьр деристе окув сулыбын эм шеберлигин оьстируув;

– асарларды анълап, оззининъ ойын, сезимлерин айтып уйретуув;

– язувшылардынъ тил байлыгын усташа кулланганын излеп, тавып, айтып уйретуув;

– окувшылардынъ озлерин китап пан куллык эттирип уйретуув.

Сол мырадларына етер ушин, окытувшы буьгуьнги янъы технологияларды усташа кулланып, ислемере керек; язувшылар ман, йыршылар ман, суьвретшилер мен, ногайдынъ атаклы аьдемлери мен окувшыларды тар байланыста – айкасувда тутпага борышлы эм ногай театрга, музейлерге барып, балаларды сол отанларды суьйип уйретпеге керек.

Окув йылдынъ ызында 3-нши класстынъ окувшысы билмеге керек:

- Тез эм ярасык окып (80–90 соьз 1 такыйкада);
- Кара соьзди абзацларга боьлип эм план туьзип;
- Асарлардынъ жанрларынынъ баскалыкларын биллип;
- Окытувшыдынъ коьмеги мен асардынъ маьнесин тавып, шешип;
- Асарларды анълап, оззининъ ойын, тувган сезимлерин айтып;
- Деристе алган билимлерине белги берип;
- Бир бири мен тар айкасувда болып, соравлар берип эм яваплап, диалог туьзип, суьвретлер боьйынша авызлама сочинение туьзип;
- Аьр деристе автордынъ, асардынъ атын эсинде саклап уйренип.

Окув китабы эм методика кулланма окытувшыга тийисли ярдам этер деген сенуьв бар.

ТЕМАТИКАЛЫК ПЛАН (34 с)

Дерис №	Тема
	Тувган элимиз (3 с)
1	М. Курманалиев «Бизим Элдей таппасынъ»
2	Москва астында мермерден ясалган кала
3	Ф. Абдулжалилов «Кавказым»
	Мектеб яшавы (4 с)
4	С. Капаев «Яхшы йолга»
5	А. Киреев «Биринши адым»
6	А. Киреев «Сабак»
7	А. Киреев «Мен тилеймен»
	Куьз (4 с)
8	С. Капаев «Куьздинъ шагы келипти»
9	К. Темирбулатова «Боьригоьзлер шоьлимде»
10	М. Курманалиев «Куьз»
11	С. Капаев «Куьздинъ шаклары»
	Яхшы деген не зат, яман деген не зат (4 с)
12	С. Капаев «Ясы уйкен сыйланса»
13	А. Киреев «Айтарым бар»
14	С. Аджиков «Асантайдынъ козысы»
15	С. Капаев «Саваплык»
	Кыс (4 с)
16	Ф. Абдулжалилов «Кыс келди»
17	М. Киримов «Кар явады кырларга»
18	К. Оразбаев «Койшыдынъ йигитлиги»
19	С. Капаев «Балалар эм Кар Бабай»

	Куллык – уйкен наьсип (3 с)
20	С. Капаев «Аьрекетте – берекет»
21	Ф. Абдулжалилов «Ах, демеген – оьх, демес»
22	А. Култаев «Нартуьк ызан»
	Табиатты суьюв эм саклав (4 с)
23	Ю. Аюбов «Айванлардынъ сезуьвлери»
24	Ю. Аюбов «Балыклардынъ кылыплары»
25	С. Майлыбаева «Терегим»
26	Е. Булатукова «Туьлкидинъ кылыбы»
	Язлык (4 с)
27	А. Мурзабеков «Язлык»
28	С. Капаев «Ана»
29	Енъуьв байрамы
30	Ф. Абдулжалилов «Шынты кардашлык»
	Эртегилер эм баснялар (4 с)
31	Тай ман боьри (<i>ногай халк эртегиси</i>)
32	Туьлки эм эшки (<i>эртеги</i>)
33	Эрислес (<i>басня</i>)
34	Кобкек баьтир (<i>Ногай халк йыры</i>)

Дерис 1

Деристинъ темасы: М. Курманалиев «Бизим Элдей таппассынъ».

Деристинъ мырады: окувшыларды М. Курманалиевтинъ яратувшылыгы ман таныстырув; тувган Эл акында билимлерин оьстирув; ятлавды ийги окып уьйретуьв; тил байлыгын оьстирув.

Боляк тамамлар: окувшылар ятлавды аьрув окымага эм онынъ маьнесин анъламага кереклер; токтав белгилерге бойсынып, окыганда язувшыдынъ кайдай коьнъил мен язганын билдирмеге кереклер; ятлав эм проза текстлердинъ баскалыгын анъламага эм окыганда соны коьрсетпеге кереклер.

Дериске керекли затлар: М. Курманалиевтинъ портрети, тувган Эл акында суьвретлер.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Янъы китап пан окувшыларды таныстырув

1. Окутувшы балаларды янъы окув китаби мен таныстырады, оны ман калай ислемерге керегин анълатады, кайдай боьликлерден туьзилгенин коьрсетеди.

2. Китап пан неге дос болмага, калай оны таза сакламага, не уьшин аьр куьн сайын ятлав яде хабар окув пайдалы экени акында окувшылар ман хабарласув барды.

3. Окутувшы: «Сиз билесизбе?» деген соравга бек аьлемет затлар айтпага болады. Эгер сиз окысанъыз, эситсенъыз, класска келип айтынъыз. Биз коьп пайдалы эм сейирли затлар йыйнамага боламыз. Буьгуьн мен айтайым.

Сиз билесизбе?

– Эңъ уыйкен китап Америкада. Онынъ бийиклиги 3 метр, калынлыгы 1 метр.

– Эңъ кишкей китап – Крыловтынъ баснялары, 1855 йылда шыккан. Ол серник кутыктан бир неше кере кишкей.

– Эңъ уыйкен элиппе (алфавит) абазинлерде – 72 буква. А бизим тилде билесизбе? Бизде 37 буква – ногайша – **аьрип**.

– Эңъ кишкей элиппе итальян тилинде – тек 21 аьрип.

III. Янъы тема ман таныстырув

Окытувшы: Тактадан окынъыз, бугуьнги деристинъ темасын айтынъыз. Кайсы боьликтен окув дерислерин баслаймыз? (*Тувган Элимиз*) Ятлавды ким язган? (*М. Курманалиев*) Сиз бу язувшыдынъ, шайырдынъ, окытувшыдынъ язганлары ман экинши класста таныскансыз. Эсинъиздеме? («*Йыл токсанлары*», «*Ана йыры*», «*Яс Баяк*»). Аьр асарды ким язганын эсинъизде сакламага шалысынъыз.

Бугуьн биз онынъ «Бизим Элдей таппассынъ» деген ятлавын ийги окып уйренемиз, сонъ шайыр не акында усташа язганын тергеймиз, хабарлаймыз. Аьли бизим Элдинъ атын айтынъыз. (*РФ – Российская федерация*)

– Бизим Элдинъ бас каласы? (*Москва*)

– Бизим тувган, яшаган еримиздинъ аты. (*КЧР*)

– Бас каламыз. (*Черкесск*)

IV. Тыншаюв такыйка

Калай яшайсынъ? Булай!

(*окувшылар турадылар, бас бармакларын йогары коьтередилер*)

Калай юресинъ? Булай!

(*еринде юредилер*)

Калай шабасынъ? Булай!

(*еринде ювырадылар*)

Калай ялдайсынъ? Булай!

(*коллары ман ялдап коьрсетедилер*)

Калай олтырасынъ? Булай!

(*акырын олтырадылар*)

V. Янъы тема бойынша ислев

– Ятлавды окув (*Окытувшы окыйды*)

– **Соьзлик ис:**

– сувсылдаган аслык кырлары, нефть шыгарган ерлери, индустрия эллери, илгериге ымтылув, бир ниетте (*баьри соьзлерди, соьз байламын анълатув*).

– Окувшылар эм окытувшы ятлавды бирге окыйдылар.

– Окувшылар шеретлеп окыйдылар.

VI. Оьз алдына ислевге тускарлав

– Элимиздинъ байлыгы акында кайсы сыдыраларда айтылады?

– Элимиздинъ халкларынынъ татымлыгы акында калай айтылады?

– Бизим Элде кайдай миллетли халклар яшайдылар?

– Тувган Эл акында такпаклар эм айтувлар айтынъыз. (*Тактадан окыйдылар*)

VII. Оьз билимлерине белги беруьв:

– Деристе бугуьн не акында окыдык?

– Не зат ярады?

– Не зат ярамады?

VIII. Тамамлав:

– М. Курманалиевтинъ акында не билдинъиз?

– Онынъ кайдай ятлавы эсинъизде калган?

– Не уьшин шайыр «Бизим Элдей таппассынъ» деп айтады?

– Ятлавды калай окымага керек? (*Оьктемсин, тувган Элинъди суьйген сезимлерди коьрсетип*)

– Тувган Элдинъ акындагы суьвретке кайсы сыдыралар келиседи?

Окынъыз.

– Китаптынъ (форзацы) 1–2 бетлердеги суьвретке кайсы соьзлер келиседилер? (*Сувсылдасып аслык оьскен ерлери*)

Уьйге ис: Сонъы шувмакты яттан уьйренинъиз.

Окытувшы: Аьр деристинъ басында китапты, тептерди, язув алатларын аьзирлейсиз. Окытувшы уьйренмеге берген ятлавларды, текстлерди йоймай саклайсыз, яраганларын тептерлерге коьширип язасыз.

Дерис 2

Деристинъ темасы: Москва астында мермерден ясалган кала.

Деристинъ мырады: Окувшыларга Москва каладынъ акында билим беруув; балалардынъ тил байлыгын остируув; текстти ийги оқып, хабарын текстке коьре дурыс эм ювык айттырып уйретуув.

Болаяк тамамлар: окувшылар кара союз бен язылган асарларды дурыс оқып уйренмеге кереклер; ятлав ман кара соьздинъ баскалыгын айырмага, токтав белгилерине коьре бойсынып, ярасык оқып уйренмеге кереклер.

Дериске керекли затлар: Метродынъ коьринислери, Москва каладынъ суьвретлери, янъы технологияды кулланып коьрсетпеге болады.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Шайырлык такыйкалар.

Ятлавларды окув. Аьр окувшы оқылган ятлавдынъ авторын эм калай аталганын айтып яттан оқыйды. (*Окытувшы озган деристе пайлаган ятлавлар*)

1. Яшавда баа, айт, не деп,
Берселер сорав, айтарман,
Юрекке якын дав Эл деп,
Тенъ коьрип Элди ана ман.

(А. Киреев)

2. Тувган Элим,
Ян тамырым, ошагым,
Сенде тувып,
Наьсип таптым оьмирге,

Сен болгансынъ
Йыр бесигим, яшавым.
Ушар канат
Яслай бердинъ оьзимге.

(А. Култаев)

3. Кобан бойында,
Кырдынъ койнында
Конган авылым –
Тувган кавымым.
Авылым меним –
Яйнаган ерим,
Бала да болып
Ойнаган ерим.

(С. Капаев)

4. Тувган авылым,
Еринъ ша еннет,
Толкын толы
Кобанынъ сербет.

Эркин-Юртым –
Оьрметтинъ ери,
Оьстирдинъ анамдай
Аьдуьвлеп мени.

(С. Капаев)

– Кайсы ятлав сизге боьтен де ярады?

– Тувган Элди кайдай соьзлер мен суьвретлейдилер шайырлар? (*Ана ман, еннет пен, бала бесиги мен, ян тамыр ман тенъ коьрип суьвретлейдилер*)

III. Уйге берилген борышты тергев:

1. Ярыс: Ятлавды яттан окув

– ким ярасык оқыр?

– ким оьктемсип оқыр?

– ким, кайсы шувмак энъ маьнели деп анълаганша, оқыр?

2. Тамамлав:

Ким бек ийги оқыды?

Ким мактавга тийисли?

3. Айтувлар эм такпаклар

(*Окытувшы баслайды, окувшылар ызын айтадылар*)

Тувган ердинъ сувы сербет – (*ери еннет*)

Тувган ердей ер болмас – (*тувган элдей эл болмас*)

Элинъди суьйсенъ, (*эрлик этерсинъ*)

IV. Янғы тема ман ислевге аьзирленуьв

1. Соравлар:

- Россиядынъ бас каласы? (*Москва*)
- Москва акында не билесиз?
- Москвады ким коьрген яде онынъ акында окыган?
- Метродынъ (ер астындагы каладынъ) акында не билесиз?

2. Окытувшыдынъ соьзи (*тактада Москвадынъ эм метродынъ туьрли ерлерин коьрсете берип, сонынъ ишинде ондагы ногайлардынъ окув, ислев, яшав аьрекетин коьрсеткен суьвретлерин де коспага болады, янғы технологияларды кулланып*).

Москва – бизим бас кала болып калмай, дуньяда энъ уьйкен калаларынынъ санына киреди эм ярасыклыгы ман да белгили. Мунда 15 миллионга ювык аьдем яшайды. Куьнде неше мынълаган аьдем келип – кеткенлерди санамай. Сол шаклы аьдемге орамларда коьлик (транспорт) етпеек, элбетте. Автобуслар, троллейбуслар, трамвайлар, таксилер бийлесе, юрмеге ер де калмаяк. Метро – ер астындагы шалт юретаган электричкаларга аьдемлерди тасымага деп мермерден ясалган кала. Сиз коьрдинъиз, калай ярасык безекленген аьр станция. Буьгуьн метродынъ акында окыймыз.

V. Тыншаюв такыйка

Биз юремиз, юремиз!

(*турган еринде юридилер*)

Биз юремиз, юремиз!

Аста тыныс аламыз!

(*асыкпай тыныс аладылар*)

Аста тыныс аламыз!

Ян-якка биз караймыз!

(*басларын – онъга, сонъ – солга бурадылар*)

Ян-якка биз караймыз!

Коркак коян бизди коьрип

Каргып – шоршып кашады!

(*кояндай шоршып кашадылар*)

Биз де бирге шабамыз!

(*еринде шабадылар*)

Биз де бирге шабамыз!

Сонъ дериске кайтамыз!

(*олтырадылар*)

VI. Янғы тема бойынша ислев

1. Текстти окув. (*окытувшы окыйды*)

2. Соьзлик ис:

Метро – ер астында йоллар.

Мермер – баалы тас, мрамор.

3. Окытувшылар окыйдылар

VII. Оьз алдына ислевге тускарлав.

– Москвага келсенъ, онда метро бар экенин калай билмеге болады? (Тексттен табынъыз)

– Суьвретлерге коьре метродынъ калай ярасыкланганын айтынъыз.

– Метрода юрмеге, кыдырмага не уьшин онъайлы? (*Явабын окынъыз*.)

VIII. Тамамлав:

– Метрога «ер астында кала» деп неге айтылган? Калай анълайсыз?

Окытувшы: Билесизбе сиз?

Метро 80 йыл артта ясалган. Ол заманда тек 13 станция болган. Соьле болса, 197 станция. Аьр куьн метро 7 миллионга ювык аьдем тасыйды. Баьрисиннен де аьлемети – онынъ иши бек ярасык. Метро коьп эллерде бар, ама бизим метродай йок! Йоллардынъ узынлыгы – 305 километр!

IX. Оьз билимлерине белги беруьв:

– Буьгуьнги деристинъ кайдай пайдасы болды? Не акында билдим? Не ярады? Мен деристе кайдай ортакшылык эттим?

Уьйге ис: Текстти окув.

Дерис 3

Деристинъ темасы: Ф. Абдулжалилов «Кавказым».

Деристинъ мырады: Язувшыдынъ яшав эм яратувшылык йолы акында кыскаша хабарлав; тувган ерин билип эм суыйип уыйретуув; ятлавдынъ тербиялав кушшин окувшыларга еткеруув; тил байлыкты оьстируув.

Болаяк тамамлар: Ятлавды окып уыйренип, маънесин анълап, оьз ойын айтув; баскалардынъ явапларын окувшы тынълап, тенълестирип, оьз ойын айтып уыйренуув; тил байлыкты язувшы калай кулланатаганын тавып асардан, оьз явапларында белгилеп билуув.

Дериске керек затлар: Ф. Абдулжалиловтынъ портрети, Кавказдынъ ыспайлыгын коьрсеткен суьвретлер, Кавказ акында язувшылардынъ ятлавлары.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Ятлавлар толкынында

«Шайырлык такыйкалар»

Окувшылар Кавказга багысланган ятлавларды окыйдылар.

1. Тавлы юртым, тавлы элим
Сен, Карашай-Шеркеш ерим,
Тогеректе – ал байраклар
Аьйдикленген буьгуьн тавлар.
2. Бир аьелде болып халклар –
Абазалар эм ногайлар,
Шеркешлер эм карашайлар –
Тек алдыга ымтылганлар.
3. Россиядынъ айырылмас
Кесеги сен, Кавказым,
Орыс халкы – сага кардаш
Бирге – кысынъ, бирге – язынъ.

4. Яшав – ярык, яшав – кувнак

Оьс эм яйна, Кавказым!

Ярасыклы тавлы як.

Сага савкат йырларым!

Окытувшы: а) бу аьлемет аруув язылган ятлавлар Кавказдынъ тек ярасык табиатын суьвретлейме яде тагы да баска затлар акында ма? Калай ойлайсыз? (*Мунда туьрли миллетли халклар татым яшаганлары акында*).

б) ятлавды ятлап уыйренгенлерге, кишкей хабарларды окып хабарын айтканларга дайым ийги белгилер салаякпан. Коьп окыган аьдем эсинде коьп зат саклап уыйренеди!

III. Уыйге берилген исти тергев:

– Метродынъ ишинде не коьргенинъизди, Москвага барып, тап метрода кыдыргандай болып, ким айтар?

– Тагы да не билдинъиз метродынъ акында?

– **Билесизбе сиз?** Энъ биринши метро Англияда салынган. 1863 йылда, бизим Элде болса, 15 майда 1935 йылда метродынъ тувган куьни демеге болаяк.

IV. Янъы темага аьзирленуув

Соравлар:

– Кимнинъ портретин сиз тактада коьресиз? (*Ф. Абдулжалилов – шайыр, язувшы*)

– Онынъ язганларынан кайдай ятлавлары эсинъизде? («Элим эди занъыраган йырларым», «Куьз»)

Окытувшы: Фазиль Апасович Абдулжалилов – белгили язувшы, шайыр. Онынъ бек аьруув ятлавлары, хабарлары, повестьлери бар. Уыйкен классларда сиз онынъ «Асантай» деген повестин окырсынъыз, сизге ярар. Буьгуьн болса, сиз онынъ «Кавказым» деген ятлавын окыйсыз эм калай анълаганынъызды, неге яраганын айтасыз.

V. Тыншаюв такыйка

Бир – биз турамыз, турамыз!

(*турадылар*)

Эки – кол согамыз, согамыз!

Баъримиз бирге!

(кол согадылар)

Уьш – колды белге саламыз, саламыз белге!

(коллар белде)

Доьрт – энъкеемиз, турамыз!

Энъкеемиз, турамыз!

(коллар белде, энъкеедилер)

Бес – коллар яйып ушамыз

(колларды яйып ушадылар)

Биз ушамыз, ушамыз!

Алты – орынымызга кайтамыз

(олтырадылар)

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. **Соравлар:** Не уьшин бу суьврет ятлавдынъ алдында салынган? Калай ойланасыз? (*Ятлавдынъ аты «Кавказым», суьвретте – Кавказдынъ табиаты*)

2. **Ятлавды окув.** Окытувшы окыйды.

3. **Соззлик ис:**

Еринъ – *еннет*, сувынъ – *бал*, кешинъ *таза*, тагынъ *ал* деген соззлерде Ф. Абдулжалилов Кавказды еннет пен, бал ман тенъ этеди, неге десе еннетте бай емисли бавлар, балдай таьтли сувлар бар деп айтылады. Еннет – ана дуньяда, а шайырга тувган еринде – еннет. Сол шаклы уьйкен шайырдынъ Кавказга суьйими, еннеттен де артык.

Билесизбе сиз?

Республикада 4 кала, 7 поселок, 139 авыл, станица, хутор бар. КЧР-де 478 мынънан артык аьдем яшайды. Туьрли миллетлер (абаза, орыс, ногай, шеркеш, осетин, грек, грузин, татар, азербайджан, шешен эм тагы да баскалар) татым яшайдылар, бир-бирининъ аьдетлерин сыйлайдылар.

Оьзинъиз коьресиз, ятлавлардан окыйсынъыз: калай ярасык бизим Ата юрт. Ярасык болып калмай, бек

бай бизим тувган еримиз! Оны суьймеге эм сакламага керекпиз!

Керуьв Кавказда коьп миллетли республикалар бар: Дагестан, Ингушетия, Кабардино-Балкария, Осетия. Ставропольский край эм баскалар.

4. Ятлавды балалар окыйдылар

Окытувшы: Суьвретке карап айтынъыз, шайырдынъ кайсы соззлери келиседи? (*Экинши шувмак*)

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Буьгуьн деристе кайдай ис барды рылды?

– Деристе не ярады?

– Мен деристе калай катнастым?

VIII. Деристи тамамлав:

– Ятлав калай аталган?

– Ятлавды ким язган?

– Кавказда тагы да кайдай республикалар бар?

(*Дагестан, Ингушетия, КБР эм с.б.*)

Уьйге ис: Ятлавды яттан уьйренинъиз.

«Кавказ» деген темага суьврет ясанъыз.

Тувган эл акында тептерге ятлавлар язынъыз.

Дерис 4

Деристинъ темасы: С. Капаев «Яхшы йолга».

Деристинъ мырады: С. Капаев акында кыскаша хабарлав; ятлавды ийги окып уьйренуьв; мектеб яшавы акында хабар туьзуьв; тил байлыгын оьстируьв.

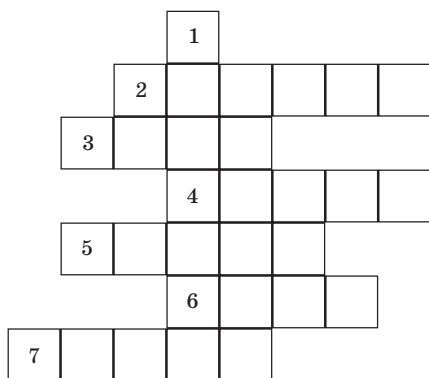
Болаяк тамамлар: окувшылар ятлавды интонацияга коьре окып, шайырдынъ кайдай коьнъили мен язганын коьрсетпеге, кыйын соззлерди текстке коьре калай анълаганын эм **йорав**, **сагынув** деген соззлер калай эм кашан айтылатаганын анъламага кереклер; суьвретке коьре кишкей хабар туьзип уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: С. Капаевтинъ портрети, мектеп яшавын коьрсеткен аьлиги технологиядынъ амаллары (слайдлар эм с.б.)

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Кроссвордты шешуьв (тактада)

1. Биринши язлык шешекейи.
2. Юзык аьдем.
3. Яздан сонъ келеди.
4. Сыйырдынъ баласы.
5. Кеште коькте янады.
6. Теректе оьседи.
7. Куьзде йылы якларга ушып кететаган кус.

(**Яваплары:** шаьбден, кардаш, куьз, бузав, юлдыз, емис, турна)

III. Ятлавды дурыс окып уьйренемиз

– Суюн Капаевтинъ «Боз ювсан» (10 б.) деп аталган ятлавын окыйдылар (*Биринши кере – тек окытувшы, сонъ – класс пан бирге*).

– А. Киреевтинъ «Тавда танъ» (9 б.) деген ятлавдынъ уьш шувмагын уьш бала окыйды.

– Оьзлери тавып, уьйренип келген ятлавларын окувшылар яттан окыйдылар.

– Ким ийги окыды? (*Айтадылар*)

IV. Уьй исин тергев

Ф. Абдулжалиловтынъ «Кавказым» деген ятлавын яттан окыйдылар эм баьри окыганларга тийисли белгилер салынадылар.

V. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

– Куьзги айлардынъ атларын айтынъыз. (*Сентябрь, октябрь, ноябрь*)

– Сентябрь айдынъ акында не айтпага боласыз?

– Йылдынъ кайсы шагы сентябрьде басланады? (*Куьз*)

– Тагы да кайсы шаклар бар? (*Кыс, язлык, яй*)

– Ойланып каранъыз, йыл шакларга халк «йыл ток-саны» деп неге айтады экен? (*Аьр шакта 3 ай = 90 куьн*)

– Буьгуьн биз Суюн Капаевтинъ «Яхшы йолга» деген ятлавын окыймыз, соны ман китаптынъ экинши боьлигине коьшемиз. Боьликтинъ аты калай? (*Мектеп яшавы*)

Шайыр не айткысы келгенин, окыганда, анъларсыз, **текарлеп** (*внимательно*) окынъыз.

– Экинши класста Капаевтинъ кайдай асарлары ман (*произведения*) таныскансыз? (*«Туьединъ кылыгы», «Шаьбден», «Бердази»*.)

Суюн Капаев 50 йылдан артык яратувшылык пан каьрлеген, 30-дан артык китап язган, савлай билимин, куьшин, суьйимин халкына багыслаган. Эркин-Юрт мектебинде ога эстелик салынган.

VI. Тыншаюв такыйка

Кишкенекей таймышак?

Тентиреп оьрге турды,

(*Турадылар*)

Ян-ягына карады,

Корка бере, ол шапты

(*Еринде шабадылар*)

Атасына ол шапты,

(*Шабадылар*)

Йигерленди таймышак,

Шапты, арымай шапты,

(*Шабадылар*)

Сонъ ерине ол кайтты.

(*Олтырадылар*)

VII. Янғы тема бойынша деристи бардырув

– **Ятлавды окув.** Окутувшы окыйды, сонъ окувшылар окыйдылар.

– **Соравлар:**

– Неге шайыр ятлавды «Келди кувнак куъздинъ айы» деп баслайды? Ол кайсы ай? (*Сентябрь, окув йылы басланады, балалар бир бирин сагынганлар, бир бирин коьрип куванадылар*)

– «Яхшы сабатке» деп неге айтады шайыр? Ол тилек кашан айтылады? (*Бир зат басланса...*)

– Кайдай сагынувлар айтады шайыр окувшыга? Окуш айтынъыз.

– Сизге ата – аналарынъыз, атайларынъыз, авайларынъыз не деп тилейдилер? (*Ийги окы, кылыксызланма, окувды суьй эм с.б.*)

– Ятлавды калай окумага керек?

– **Соьле мен тергейим:** калай окыйсынъыз? Эсинъизде болсын: маслагатты, сагынувды, ийгилик йоравды асыкпай, юмсак давыс пан айтпага керек.

– Ятлавды шеретлеп окув.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Ятлав не акында?

– Калай анъладынынъ шайырдынъ соьзлерин?

– Ол сизге не сагынады?

«Эригуьвди оьз исинъде, кишкей тенъим, эрек тасла», – деп автор неге айтады?

– Дерис ярадыма?

IX. Деристи тамамлав:

– «Яхшы йолга» – деп биз кайсы заманда айтамыз, неге айтамыз?

– Шайыр ятлавында. «Яхшы йолга», – деп неге айтады?

Ойланъыз:

– «Буьгуьн ойнайым, эртен окырман», – деп ким айтады? (*Эриншек*)

– «Буьгуьн окыйым, эртен ойнарман», – деп ким айтады? (*Куллыксуьвер аьдем*)

– Ятлав сизге ярадыма? Не уьшин?

Уьйге ис: Ятлавды ийги этип окып уьйренуьв.

Билим акында айтувлар эм такпаклар тептерге язынъыз.

Дерис 5

Деристинъ темасы: А. Киреев «Биринши адым».

Деристинъ мырады: ятлавды яттан окып уьйренуьв; мектепке биринши кере барганлары акында хабарлап уьйретуьв; тил байлыгын оьстируьв.

Болаяк тамамлар: Окувшылар асарды дурыс окып уьйренмеге, бара-келе ишиннен (*про себя*) окып; оьз яшав сулыбына коьре кишкей хабар туьзип уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Мектеп яшавын коьрсеткен суьвретлер; аьлиги технологияды кулланып, окувшылардынъ мектептеги аьрекетлерин де коьрсеткен амаллар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген исти тергев:

1. Ятлавды окувшылар окыйдылар (*яттан*)

2. Соравлар:

– Язувшы ятлавды «Яхшы йолга» деп неге атаган?

– Шайыр «яхшы сабатке» деп неге айтады? Неше кере айтады? Не уьшин?

– Ятлавды буьгуьн ким ийги окыды? (*Ким калай окыганын айтадылар*)

– Шайыр «Эригуьвди оьз исинъде, кишкей тенъим, эрек тасла», дейди. **Сизинъ исинъиз** – ол не? (*Окув*)

– Калай окумага керек? (*Эринмей*)

III. Тил байлыгын оьстируьв

Окутувшы: Мен экинши класста окылган айтувлардынъ эм такпаклардынъ басын баслайман, сиз кутарасыз:

Язда мыйы кайнаганның – *(кыста казаны кайнар)*

Кол кыбырдаса – *(авыз да йыбырдар)*

Эриншектинъ *(эртени битпес)*

Окытувшы: тактада язылган халк айтувларын окынъыз. *(Бирерлеп окыйдылар)*

Тилде бар да, исте йок.

Эриншек туъске дейим уйкалды, кешке дейим эси-нейди.

Акылсыз куълкиге тоймайды, эриншек уйкыга тоймайды.

– Калай анълайсыз? Оъз ойларынъызды айтынъыз.

IV. Янъы темады уйренмеге аъзирленуъв

Окытувшы:

– Аскербий Киреевтинъ акында не билесиз?

– Онынъ кайдай ятлавларын окыгансыз?

– Кайдай китапларын *(атларын)* билесиз? *(«Тулпар», «Карина», «Давыл», «Телеграмма», «Булак», «Бияла», «Карлыгаш» ...)*

– Буъгуън биз шайырдынъ ятлавын окыймыз. Ол калай аталган? Окынъыз. *(«Биринши адым»)*

V. Тыншаюв такыйка

Кол согамыз, согамыз

Баъримиз бирге!

Биз турамыз, турамыз

Баъримиз бирге!

Бир – Колды белге саламыз!

Эки – энъкеемиз, турамыз!

Уъш – энъкеемиз, турамыз!

Доърт – Биз ушамыз, ушамыз!

Бес – Канатлар ман кагамыз!

Бийик коькке ушамыз!

Алты – акырын олтырамыз!

VI. Янъы ятлавды окып уйренуъв

Ятлавды окув. Окытувшы окыйды. Окувшылар окыйдылар.

Окытувшы: бес такыйкадынъ ишинде бу ятлавды ятлап уьлгирер сизбе? Эсинъизде болсын! Ятлавды тез уйренмеге сизге рифмалар ярдам этер: келгенде – аьелде, класска – баска, йолында – йылында. *(бес такыйка окыйдылар)*

VII. Окылганды бегитуъв

Ятлавды яттан окыйдылар, уйренеалмаганлар – китаптан окыйдылар.

Соравлар:

– Ятлав не акында? Ким калай анълаганын айтар?

– Билим акында такпакларды бирерлеп окып шыгув *(Окыйдылар)*

– Такпаклар неге уйретеди?

– Кимнинъ эсинде мектепке келген **биринши адымы?** Эсинъизде не калган? *(Хабарлайдылар)*

– Кайсы соьзлер суьвретке келиседилер? Тавып, окынъыз.

VIII. Оъз билимлерине белги беруъв

– Буъгуънги деристинъ кайдай пайдасы бар?

– Не ярады? Не ярамады?

– Мен деристе калай катнастым?

IX. Тамамлав:

– Ятлавдынъ атын айтынъыз.

– Ким язган? Не акында?

– «Окувсыз билим йок, билимсиз куьнинъ йок». Бу такпакта **билим** деген соьзди тек **окув** деп анълайсызба? Яде калай анълайсыз?

(Яшавда бек коьп затка уйренмеге керек, коьп затларды этип билмеге керек...)

– Орысша айтсак – век живи, век учись.

Уйге ис: Китаптагы биринши соравга явап аъзирленъиз.

«Язда тыншаюв» деген темага суьврет ясанъыз.

Дерис 6

Деристинъ темасы: А. Киреев «Сабак».

Деристинъ мырады: Дурыс эм ярасык этип ятлавды окып уйретиув; тил байлыгын остируув; китапларды калай сакламага кереги акында хабарлав; билим акында айтувлар эм такпаклар яздырув.

Боляк тамамлар: окувшылар ятлавды ийги окып уйренмеге кереклер; соьзлердинъ тексттинъ ишинде «яшавын» тергеп уйренмеге, рифмаларды тавып билмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Билим акында айтувлар эм такпаклар, шарадалар (*тактада*).

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Тил байлыгын остируув

Бир бала баслайды, баскалары кутарадылар:

Окувсыз билим йок – *билимсиз куьнинъ йок.*

Окув – *билим азыгы.*

Билим – *наьсип азыгы.*

Куьш – билимде, *билим – китапта.*

Билегинъе сенме – *билиминъе сен.*

Окытувшы: бу такпакты калай анълайсыз: «Билемен деген оьрге (алдыга) бармас?»

(*Ковп билген акыллы аьдем бир де билгенине мактанмайды...*)

III. Уьйдеги исти тергев

1. «**Биринши адым**» деген ятлавды яттан окув.

2. «**Язда тыншаюв**» деген темага ясалган суьвретлер бойынша хабарлар. Аьр окувшы оьзининъ суьврети акында айтады.

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуув

Окытувшы: САБАК деген соьздинъ маьнесин ким анълайды, ким кулланып болады бу соьзди? (*Хабарлав*)

Дурыс:

1. **Сабак** – ол оьсимликтинъ туркы: наьртуьк сабак, шешекейдинъ сабагы.

2. **Сабак** – йип, ийнеден оьткерилген йип.

3. **Сабак** – дерис, борыш, *сабак аьзирлев; урок, занятие.*

Бу ятлавда А. Киреев окувшыларга сабак (борыш) береди, соьзлер ясап уйретеди.

V. Тыншаюв такыйка

Мен бараман,

Сен барасынъ,

Бир – эки – уьш

Бир – эки – уьш

(уйтыладылар)

Мен йырлайман,

Сен йырлайсынъ

Бир – эки – уьш.

Биз барамыз,

Биз йырлаймыз,

Бир – эки – уьш.

Калай татым биз яшаймыз,

Бир – эки – уьш,

Бизде баьри куьш.

VI. Янъы тема бойынша ислев

Ятлавды окытувшы окыйды. Ятлавдагы соьзлер бойынша ис:

– **Муьше** деген соьздинъ маьнесин ким биледи? (*Бувын*)

– **Муьше** аьдемде, айванларда бар. Соьздинъ де **муьшеси** бар – **бувыны**.

– Неше бувынлы соьз экенин калай билемиз? (*Неше созык, сол шаклы бувын*)

кар

кар – га –

кар – га – лар

тас

тас – ба – ка

Ятлавды окувшылар окыйдылар.

VIII. Янғы темады беркитуув:

– Ятлавада шайыр не акында айтады? (*сөзлөр мушелерден ясаладылар*)

– Шарадалар окув. (*Окытувшы шарада деген сөзди анълатады*)

Бириншиси –
Балык ыслар, кус ыслар.
Экиншиси –
Затка яксанъ, йылтырар.
(*Ав + лак*)

Бириншиси –
Аър аьдемде табылар.
Экиншиси –
Емис берип онъдырар.
(*Бел + бав*)

Баслапкысы –
Ас асканда керегер.
Эм сонъгысы
Табылганша, санай бер.
(*Газ + он*)

Баслапкысы –
Бармак кессенъ, коьринер.
Сонъгысы да,
Бил, арбанъга егилер.
(*Кан + ат*)

Бириншиси –
Орак баска сайланган.
Экиншиси –
Кешки коькте асылган.
(*Ор + ай*)

VIII. Оьз билимлерине белги беруув

- Буьгуьнги деристинъ темасы.
- Мен не билдим, кайдай янғы затка уьйрендим?
- Не ярады?

IX. Тамамлав

– «Сабак» деген ятлавады ким язган?

– Ятлава нединъ акында?

– Бир бувынлы сөзлере, бувынлар косып, баска сөз ясанъыз:

юз – (*– ук, – ум*) юзик, юзим

каз – (*– гыр, – ык*) казгыр, казык

бел – (*– бав, – ги*) белбав, белги

Уьйге ис: Ятлавады ийги окып уьйренуув. Шарадалар туьзип уьйренуув.

С. Заляндиннинъ «Китап» деген ятлавын окып, не акында язылганын хабарламага аьзирленуув.

Дерис 7

Деристинъ темасы: А. Киреев «Мен тилеймен».

Деристинъ мырады: Ятлавады ийги окып уьйретуув; онынъ маьнесин белгилев; тилек деген сөздинъ маьнесин толы кепте анълатув; тынышлык уьшин халклар ара куьрес акында хабарлав.

Болаяк тамамлар: ятлавады интонациядынъ ярдамы ман окувшылар окып уьйренмеге; тилек калай айтылтаганын анъламага кереклер; окув сулыбын оьстирер уьшин дайым авызлама (вслух) окып турмага кереклер.

Дериске керек затлар: «Дослыкта яшав – тынышлыкты саклав» деген темага суьвретлер.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Окув сулыбын оьстируув

1. С. Заляндиннинъ «Китап» деген ятлавын окув.
2. Китаптынъ аьдемге кайдай уьйкен пайдасы бар акында (*22 бетте сорауларга яваплав*) хабарлав.
3. Юмакты шешуув.

Окытувшы: ногай халкта бек арув айтув бар: «Эр ийгит эки оьнерди арув билмеге керек: Элди явдан сакламага, китапты ашып-окымага». Коьресизбе, мал ман каьр шегип, колыннан не де келип яшаган халк баьри байлыктан да, баьри дуныядагы ийги затлардан да артык коьрген билимди! Билим – китапта! Окынъыз, коьп билимди оьзинъде саклап юрмеге авыр юк тувыл, ама бек керекли зат!

III. Уьйге берилген исти тергев

1. тай – сув –
кой – окув –
буз – яс –

Берилген соьзлерге бувынлар косып, янъы соьзлер ясанъыз.

2. Берилген борышты тергев.

3. Ятлавды окув.

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

– Буьгуьнги янъы темадынъ атын айтынъыз. (*Тактада*)

– А. Киреев не айткысы келгенин, кимнинъ аты ман айтканын, не уьмит эткенин анъламага шалысынъыз. Энъ басында ятлавдынъ атына эс беринъиз. Тилек деген соьздинъ акында биз хабарлагамыз. Суюн Капаев кайсы ятлавында ийгиликлер йорап тилек этеди? («*Яхшы йолга*») А. Киреев не акында тилейди?

Ятлавды окув. (*Окытувшы окыйды*)

V. Тыншаюв такыйка

Колды йогар коьтердик,
(*Олтыра берип*)

Сонъ ян-якка созайык,
Сонъ биз шапай кагайык,
(*Кол согадылар*)

Тез-тез шапай кагайык.
(*Тез-тез кол сагадылар*)

Бир – биз оьрге турамыз,
(*Турадылар*)

Колды белге саламыз.

(*Саладылар*)

Эки – биз сол бетке караймыз!

Уьш – онъга да карайык!

Бурыламыз биз онъга,

Бурыламыз биз солга!

Сонъ аспанга карайык –

(*Йогарга карайдылар*)

Коькте юлдыз табайык!

Сонъ дериске кайтайык!

(*Олтырадылар*)

VI. Янъы тема бойынша ислев

– Ятлавда кимнинъ тилеги? (*Крымханнынъ*)

– Айтынъыз, (*Ятлавдынъ соьзлери мен*) Крымхан не деп тилейди?

Дурыс:

– Сав Ерте куьн болсын,

– таза сув аксын,

– шешекейлер атсынлар,

– ава таза болсын,

– моллык, берекет коьп болсын.

(*Окытувшы аьр тилекти толы кепте анълатады.*)

– Тилекти калай тилемеге (*ятлавда – окымага*) керек?

– Окып коьрсетинъиз. (*Окыйдылар*)

– Ишинъизден эки кере окынъыз.

– **Ярыс:** Ким ийги окыр? (*Бирер шувмактан*)

Суьврет пен ислев

Суьвретке иштелиги мен келискен текстти окув.

VII. Окылганды бегитуьв

– Буьгуьнги ятлавдынъ атын айтынъыз.

– Оны ким язган?

– **Тилек** деген соьзди калай анълайсыз? (*Йорав, сагынув, пожелание*)

– Ойланынъыз, Крымханнынъ баьри тилеклери толсалар, Еримиз кайдай болар эди? (*айтадылар*)

VIII. Оъз билимине белги беруъв

– Деристе мага не ярады?

– Не ярамады?

– Мен деристе калай катнастым?

IX. Тамамлав

– Тилек кашан айтылады? (*тойда, тувган куьнде, кишкей бала биринши адым эткенде, байрамларда, биринши кере мектепке барганда, аьскерге кеткенде, янъы уьйге киргенде, авьрганда да – тез иьги болсын деп тилейдилер ...*)

– Бу ятлавда тилеклер кимге каратылып айтылганлар?

Уьйге ис: Ятлавды яттан уьйренуъв.

Дерис 8

Деристинъ темасы: А. Киреев «Куьздинъ шагы келипти».

Деристинъ мырады: Ятлавды оқып уьйретуъв; куьз акында хабарлав; суьвретлер бойынша (*авьзлама*) сочинение туьзип уьйретуъв; янъы боьлик пен таньстырув.

Болаяк тамамлар: Окувшылар ятлавды иьги оқып, язувшыдынъ ятлавды кайдай коьнъили мен язганын; куьз келгенде, тоьгерек як калай туьрленгенин анъламага эм суьврет бойынша оьзлери табиаттынъ ыспайлыгы акында хабарлап уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: «Куьз» деген темага суьвретлер (*янъы технологияларды кулланып*).

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуъв заман

II. Тил байлыгын оьстирув

1. Тактада язылган йьймаларды оқынъыз, калай анълаганынъызды айтынъыз.

Китап – алтын казна.

Окувсыз билим йок,

Билимсиз куьнинъ йок.

Куьш – билимде, билим – китапта.

Ети юрттынъ тилин бил,

Ети туьрли билим бил.

(*Оқытувшы ким калай анълаганына баа береди эм олардынъ явапларын толтырады (дополняет), сонъ – коьп тиллерди неге билмеге пайдалы экенин анълатады*)

Сиз билесизбе? Шешен республикасынынъ яшавшысы Артур Эскаев 42 тилде тап-таза соьйлейди, анълайды, биледи! Тагы да баска тиллерди уьйренеди!

Венгр Габор Балинт 100-ден артык тилди билген, сонынъ ишинде бизим тил де бар, шеркеш тил акында уьйкен китап язган.

2. Куьз акында доьртликлерди окув

а) Куьз де келди, япыраклар давысы
Сыбырдаса сокпакларга тоьгилип,
Куьз де келди, терен алып тынысын
Саьвлеси мен сувьк шыктай себилип.

б) Яз да кетти ялынына янтайып,
Куслар сеси туьссиз коькти мунъайткан.
Куьз де келди – ашылады калтайы:
Тоьгеректи алтыны ман ялаткан.

в) Озып кетти яз куьнлери оькинип,
Йьлтынлары акырыннан тымады.
Куьз кезеди оьз йолынынъ эркенин,
Ел уьзеди озып пискен алмады.

(*М. Авезов*)

– Табиатка аьдемлердинъ, баска янлы затлардынъ кайдай нышанлары берилген?

Излейик: куьз ... терен алып тынысын, яз ялынына янтайып, куьз кезеди... .

– Коьресизбе, ятлав кайдай шебер тил мен язылган! Шайырлар оьз асарларында янсыз затларга «ян энди-

редилер». Уьшинимен де, тереклердинъ япырааклары туьсип, яланъаш калсалар, куьрсингендей болмайым? Куслар да туьссиз коькти (серое небо) мунъайтадылар – кайгыртадылар. Коьшпели куслар йылы якка йоллансалар, сиз де мунъайып артларыннан карайсыз. Солай тувылма?

III. «Мен тилеймен» деген ятлавды окув

– Кайдай байрамды суьесиз? Сиз сол темага суьвретлер ясап, оз тилегинъизди язасыз (*сизге уьйге борыш*).

– «Дослыкта яшав – тынышлыкты саклав» деген тексттинъ кыскаша иштелигин (содержаниесин) ким айттар?

– «Пусть всегда будет солнце» деген йырды биз билемиз, йырлаймыз, ама сосы йырдынъ эжувин (припевин) 4 ясындагы яс язганын да билинъиз. Онынъ аты – белгисиз. Калган соьзлерди Лев Ошанин язган.

IV. Янъы темады уьйренуьвге аьзирленуьв

Окытувшы: Буьгуьн биз кайдай янъы боьликти баслаймыз? Окынъыз («Куьз»). Ким суьеди йылдынъ бу шагын? Не уьшин? Куьздинъ акында айлак коьп ятлавлар, кара соьз бен язылган асарлар, аьлемет ярасык суьвретлер, йырлар, айтувлар эм такпаклар, юмаклар бар. Буьгуьн сиз М. Аvezовтынъ ятлавын окыдынъыз. Соьле Суюн Капаевтинъ «Куьздинъ шагы келипти» деген ятлавы ман танысамыз.

V. Тыншаюв такыйка

Кол согамыз, согамыз

Баьримиз бирге!

Бир – турамыз, турамыз!

Эки – колды белге саламыз!

Уьш – энъкеемиз онъ бетке!

Доьрт – энъкеемиз сол бетке!

Бес – энъкеемиз алдыга!

Алты – энъкеемиз биз артка!

(кайтараалайдылар)

Акырын олтырамыз!

VI. Янъы тема бойынша ислев:

1. Ятлавды окув. Ятлавдынъ маьнесин кара соьз бен хабарлав.

– Куьз **карзынаман** деп неге мактанатаганын айттынъыз. (*карзына – байлык*)

– Куьз не мен бай? Шайыр оны кайсы сыдыраларда коьрсетеди?

– Сиз куьздинъ карзыналарына тагы да нелерди косар эдинъиз?

– Сиз, кыс суьвретин коьрсеткенде, кайдай бояклар коьп болар? (*Кара – ак*)

– Язды кайдай бояклар ман кулланып коьрсетерсиз? (*ахыр-туьрли*)

– Куьзде кайдай бояклар коьп? (*Сары, алтын туьс*)

– Неге?

– Ятлавада кайсы туьс кайтаралып айтылады? (*Алтын*)

2. Ятлавды окувшылар окыйдылар

3. Суьврет бойынша ислев:

– Алды планда не коьресиз?

– Сол бетте не бар?

– Аьдемлер не этедилер?

– Коьктинъ туьси кайдайды? Неге?

VII. Окылганды бегитуьв

– Куьздинъ акында айта келип, шайыр кайдай глаголлар кулланады?

Куьз *келипти*

Аслык *туьсипти*

Емислер *писипти*

Куьз яюв *яйыпты*

Ер-дуныя *босапты*

Бу глаголлар неди коьрсетеди? (*куьздинъ эткен ислерин*)

Соьзлик ис:

Аслыклардынъ атларын эске алайык: *бийдай, сулы, арпа, нартуьк, тары, бурыж ...*

Емис тереклер: *алма, кертпе, шылма, куьреге, коь- кем, аьлбели ...*

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Кайдай янъы билим алдык?

– Не ярады?

– Не ярамады?

IX. Тамамлав:

– Табиат куьзде калай туьрленеди?

– Оьзинъиз коьрген, тергеген туьрленислерди ай- тынъыз:

Куьнлер *кыскарадылар.*

Кешелер *узаядылар.*

Куслар *кубылага ушадылар.*

Ава *сувыкланады.*

Ямгыр *тез-тез явады.*

Япыраклар *саргаядылар, туьседилер.*

– Буьгуьнги куьзги куьннинъ акында айтынъыз (*ха- барлав*).

Уьйге ис: Ятлавды окув, «Куьз» деген темага суьв- рет аьзирлев.

Дерис 9

Деристинъ темасы: К. Темирбулатова «Бохригоьзлер шоьлимде».

Деристинъ мырады: Ятлавды ийги окып уьйретуьв; ногай шоьлдеги халктынъ, онынъ ис аьрекети, шоьл- динъ табияты акында окувшылардынъ билимлерин оьстируьв.

Болаяк тамамлар: окувшылар, окыганнан сонъ маь- несин анълаганда, шоьлдинъ яшавын, ондагы аьдемлер- динъ, ян-янувардынъ, оьсимликлердинъ суьвретлерин коьз алдында коьргендей хабарламага эм Кадриядынъ не айткысы келгенин туьсинмеге кереклер.

Дериске керек затлар: янъы технологиядынъ амал- лары ман «Камбак» деген фильм, Ногай шоьлдинъ акын- да слайдлар, суьвретлер, Кадриядынъ портрети.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв

II. Тил байлыгын оьстируьв

1. Соьзлик ис: орысшадан ногай тилге соьзлерди коь- шинъиз: *алыча, вишня, крыжовник, слива, тьрн, персик, горох, редис, фасоль, морковь, топинамбур.*

2. Айтынъыз: сизинъ бавда кайдай емис тереклер оьседи?

– Ясылшалар эм кайдай бакша оьсимликлер оьсти- ресиз? Сиз ата-аналарынъызга кайдай ярдам этесиз? Ясылшалардынъ кайдай пайдасы бар?

III. Уьйге берилген исти тергев:

1. Ятлавды окув.

2. Куьз акында айтувларды тептерге тактадан коь- шируьв:

Куьлте туьсти – куьз болды.

Яз шешекейлери мен, куьз емислери мен ярасык.

Билесизбе сиз? Куьзде кайсы тереклер баслап сар- гаядылар?

Куьзде кырда кайдай куллыклар бар?

Бавда кайдай куллыклар барады? Тергенъиз!

IV. «Куьздинъ суьвретлери» деген текст пен ислев

а. Эки окувшы эки кесекти окыйдылар.

б. Соравлар (текст бойынша):

– Биринши уьзикке кайдай ат берер эдинъиз? Неге? Ол кайсы ай? (*сентябрь*)

– Экинши кесекти калай атамага болаяк? Ол куьз- динъ кайсы шагы? (*ноябрь*)

– Сизге куьздинъ кайсы куьнлери ярайдылар?

V. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

– Тактада кимнинъ портрети? (*Окынъыз*) Кадрия Те- мирбулатова Ногай шоьлде яшаган аьдемлердинъ, олар-

дынъ ис-аьрекетин, шоьлдинъ язда эм кыста табиятын коьрсеткен затларды 5 – 10 такыйкалык телепередача аьзирлеп, окувшыларга коьрсетуьв. (НОТ – ты кулланып) «Камбак» – фильм.

(Окытувшы фильм бойынша анълатып хабарлайды)

Окытувшы: сиз буьгуьн ногай халктынъ энъ зегенли шайырлардынъ бирисининъ атын окыдынъыз, портретин коьресиз.

Кадрия Дагестанда Ногай районда тувган, оьскен. Кишкейден алып коьп окыган, ятлавларды суьйген, оьзи де язып баслаган. Мектепти кутарып, Москвада окыган.

Кадрия студент заманында биринши китабын баспадан шыгарады. Оны савлай бизим Эл таныйды, язганларын суьйип окыйды. Яс кызалак оьзининъ тувган ери – кенъ шоьли акында, кеше-куьндиз арувды-талуды билмеген койшылардынъ, туваршылардынъ, эгиншилердинъ, оьзининъ йолдаслары акында ятлавлар язган. Сиз «Камбак» деген фильмнен, шоьлдинъ суьвретлериннен анълаган боларсыз, шоьлде – язда иссилик, кургак шанълы еллер, кыста – аяз, боранлар.

Ногай халк, табияттынъ катылыгына карамай, малшылык пан эгиншилик пен каьр шегеди, баьри кыйынлыкларга тоьзеди, оьз шоьлин суьеди.

Кадрия оьз халкы ман, онынъ шыдамлыгы ман оьктемсийди. Шоьлде оьскен оьсимликлер де, табияттынъ катылыгын енъип, оьседилер.

Шайырдынъ баьри язганлары халкына багысланган. Буьгуьн биз онынъ «Боьригоьзлер шоьлимде» деген ятлавын окыймыз.

VI. Тыншаюв такыйка

VII. Янъы тема бойынша ислев

1. Ятлавды окув. *(Окытувшы окыйды, аьр соьзди анълатады)*

2. Соьзлик ис:

Боьригоьз – паслен

Кишкей кара таьтли емислери болган оьсимлик. *(Боьригоьздинъ суьвретин коьрсетеди)*

3. Ятлав бойынша хабарлав:

– Шоьлде оьсимликлер калай оьседилер? *(Куьшли еллер кыйнайдылар оларды)*

– Тереклер сынмага аз каладылар, а боьригоьзлер яшавга калай тармасадылар? *(Сабаклары бир – бирине туьйиледилер)*

– Сулап ятыр дегенди калай анълайсыз? *(Аьлсиз, карувсыз)*

– Япыракларын не мен тенълестиреди Кадрия? *(Ковзяс пан)*

– Боьригоьзлер, ел мен сувырылып кетпес уьшин, калай шалысадылар? *(Тамырлар, ерди сыгып ыслап, таймайдылар ериннен)*

– Ол недин акында айтады? *(Боьригоьзлер яшамага суьедилер!)*

– Коьресизбе, кайдай куьш эм шыдамлык керек шоьлде яшар уьшин!

– Уьшинши шувмакта Кадрия оьзин не мен тенълестиреди? *(Боьригоьз бен)*

– Калай айтады яс кызылак, тувган юртына суьйимин билдирип? *(Оьз шоьлимде мен де кишкей боьригоьз ...)*

4. Ятлавды балалар окыйдылар

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Бу деристе мага боьтен де не ярады?

IX. Тамамлав:

– Буьгуьн кимнинъ акында эситтинъиз, билдинъиз?

– Шайырдынъ кайдай ятлавын окыдынъыз?

– Шоьлди эм онда оьскен боьригоьзди кайтип суьвретлейди Кадрия?

– Ятлав сизге ярадыма? Не уьшин?

Уьйге ис: Ятлавды яттан уьйренуьв.

Дерис 10

Деристинъ темасы: М. Курманалиев «Куъз».

Деристинъ мырады: Ятлавды ийги окып уйретуув; тил байлыгын остируув, куслардынъ акында, оъз яшав сынавларына таянып, билгенлерин айттырув.

Болаяк тамамлар: Ятлавдынъ атына коьре хабар не акында бараягын окувшылар оъзлери айтпага, туърли шайырлардынъ куъз акында язган ятлавларын тенълестирип, олардынъ акында оъз ойларын айтып уйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Куъз акында суьвретлер, ятлавлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Тил байлыгын остируув

1. Юмакларды шешинъиз (34 бетте)

III. Уйге берилген исти тергев

1. «Бобригоьзлер шоьлимде» деген ятлавды окув

Соравлар:

– Ятлавды ким язган?

– Кадрия кайда тувган, оьскен, яшаган?

– Ятлавда тек бобригоьздинъ акында соьз барама?
(*Яшавдынъ акында*)

– Савлай ятлав нединъ акында? (*Тувган ерин суьюв эм ога алал болув акында*)

– Еллер деп неге айтады Кадрия? (*Яшавда аьдемнинъ басында туьскен кыйынлыкларга*)

– «Камбак» деген фильмде сиз не затка эс эттинъиз?
(*Камбак-орысша – перекати-поле, ол ел мен козгалып, шоьл бойынша тыгырып, тынышлык таппайды. Камбактай деп каьрип, бактысыз аьдемге айтадылар*)

Ойланъыз! Кадриядынъ ятлавы аьдем тувган ерин суьймеге, ога алал болмага керек деп уйретеме? Оны кайсы соьзлер бегитедилер? (*Сонъгы эки сыдыра*)

– Кимнинъ бактысы сизге ярайды? (*Бобригоьздинъ*)

Окытувшы: мен кимнинъ деп сорадым, неге десе, менимше, бобригоьзде наьсипли, йигит аьдемнинъ келпети суьвретленген. Коьресизбе, шынты язувшылар ятлавдынъ куьши мен бизди тербиялайдылар!

IV. Янъы темады уйренмеге аьзирленуув

Окытувшы:

Биз куьздинъ акында коьп ятлавлар окыдык, суьвретлер мен таныстык, коьп пайдалы затлардынъ акында хабарладык. Буьгуьн Муса Курманалиевтинъ «Куъз» деп аталган ятлавын окыймыз.

Ятлавды окымага тыныш: йыймалар кыска, ама коьздинъ алдында баьри зат та ашык коьринеди.

V. Тыншаюв такыйка

VI. Янъы тема бойынша ислев (*Окытувшы окыйды*)

– Китапта берилген соравларга ятлавдан яваплар тавып окув.

– Не этти? Не эттилер? деген соравларга явапланъыз:

Куьнлер	<i>кыскарды</i>
Туьнлер	<i>узайды</i>
Куьннинъ кызувы	<i>азайды</i>
Оьлен-шешеклер	<i>йогалды</i>
Япыраклар	<i>туьстилер</i>
Куслар	<i>коьштилер</i>
Булытлар	<i>каплады</i>
Явынлар	<i>явып баслады</i>

– Бу ятлавды кайдай коьнъилинъиз бен окыйсыз? Неге?

Окувшылар окыйдылар.

VII. Янъы темады бегитуув

– М. Курманалиев табиаттынъ кайдай туьрленислери акында язады?

– Сиз рифмаларды тавып уйренгенсиз. Бу ятлавда рифмаларды коьрсетинъиз, окынъыз. (*узайды – азайды, йогалды – калды, туьстилер – коьштилер, каплады – баслады*)

– Рифмаланган соъзлер ятлавды ярасыклайды, окымага тынышлы болады.

– Эсингизде болсын, ногай тилде ургы, коьбисинше, сонъгы бувында болады.

– Тагы да бир окып шыгайык.

VIII. Оьз билимлерине белги берувь

– Бугуьнги дериске кайдай смайлик ясар эдим?

IX. Тамамлав

– Ятлавды кайтип окымага тийисли коьресиз, солай окыйсыз. Сизинъ давысынъыз коьнъилинъизди анълатпага керек. Ким окымага суьеди? (*Окыйдылар*)

– Кимнинъ окыганы ярады?

Уьйге ис: Куьз акында кишкей ятлавлар ятлап, окып аьзирленип келинъиз.

Дерис 11

Деристинъ темасы: С. Капаев «Куьздинъ шаклары»

Деристинъ мырады: Язувшыдынъ куьздинъ аьр айын шебер суьвретлегенин коьрсетуьв; аьр айдынъ нышанларын, **оьзининъ** боякларын, бир бириннен баскалыгын шайыр усташа коьрсеткенин окувшыларга анълатув; тил байлыгын оьстируьв.

Боляк тамамлар: окувшылар ятлавды калай анълаганын коьрсетип, токтав белгилерине, интонацияга бойсынып, соъзлердинъ асарда калай орынын «тапканын», логика ургысын тувра салып, рифмаланган соъзлерди де тавып уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Куьздинъ уьш айын коьрсеткен суьвретлер (*Янъы технологиялардынъ куьши мен коьрсетилген амаллар.*)

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Тил байлыгын, окув усталыгын оьстируьв

Ятлавлар окыйдылар: Окылган ятлавларды калай анълаганларын айтадылар.

Соравлар:

– Ногай тил деристе «Ясылша да – ногайдынъ асы» деген диктанттынъ иштелигин эсингизге алып, ногайдынъ бурынгыдан бери денине керек кайдай ясылшаларды, оьсимликлерди ашаганларын айтынъыз. (*соган, сарымсак, юва, куьйгет, каьлемпир, кышы, бутлашык, майталкан, карбыз, кавын, кабак эм тагы да коьп затлар*)

Билесизбе сиз? Шоьлде яшаган ногайлар карбыз, кавын, бадражан (помидор) оьстиргенлер, неге десе исси куьннинъ астында олар аьруьв писедилер, даьми де аьруьв болады. Юзим де шоьлде аьруьв писеди.

Кобан ногайлары бавшылык пан каьр шеккенлер. Емислери ерге ийилип турган тереклер оьстиргенлер.

Аьр ногайдынъ бас каьри малшылык болган. Олар туьелер, атлар, тувар эм койлар асыраганлар.

III. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

Окытувшы: буьгуьн биз куьзге багысланган боьликтинъ сонъгы темасын уьйренемиз. Ол С. Капаевтинъ «Куьздинъ шаклары» болады.

Тактада уьш суьврет. Ким айтар, кайсы суьврет – сентябрь, кайсы – октябрь, кайсы – ноябрь акында ясалган? Кайдан билдинъиз? Дурьс, сентябрьде – тереклердинъ коьбиси аьли де ясыл, оьлен ясыл, шешкейлер атадылар, октябрь – листопад деп айтылады орыс халкта. Тереклер алтын туьсли. Сонынъ уьшин де суьвреттинъ аты «Алтын куьз». Суьвретши – Левитан. Уьшинши суьвретте тереклер яланъашланган. Сапар Утемисов суьвретин «Сонъгы куьз» деп атаган. Сол уьш куьзги заманнынъ акында С. Капаевтинъ язган ятлавы.

Ятлавды окытувшы окыйды (*Аьр соьзди анълатып, кыйын соъзлерге синонимлер тавып окыйды*)

IV. Тыншаюв такыйка

Колларды биз коьтердик
Бийик, бийик, бийикке,
Колларды биз шайкадык
Бийик, бийик, бийикте,
Туьсирдик биз колларды
Тоьмен, тоьмен, тоьменге,
Колларды биз коьтердик
Бир–эки–йогарга
Колларды биз туьсирдик
Уьш–доьрт – тоьменге,
Салдык колларды белге,
Онъга, солга ийилдик,
Онъга, солга ийилдик.
Калай ийги тыншайдык,
Сонъ акырын олтырдык.

V. Янъы тема бойынша ислев

Уьш бала уьш кесекти окыйды.

Аьр бала оьзи окыган ятлавдынъ маьнесин, калай анълаганын айтады.

Соравлар:

– Сентябрь кайдай туьсли болып суьвретленген?
Неге орам толган ойынга? Халк бу ай не мен каьрлейди?

– Октябрь неге конъыр туьсли болады? Ол неге мактанады? Неге ол **орта куьз** болган?

– Куьз айлардынъ **кенжеси** деп ноябрьге неге айтылган?

– **Куьнъирт пердеси** деп неге айтылады? Бу айда кайдай туьс коьп болады? (*куьнъирт, куьл туьс*)

– Неге ноябрьге «кыстынъ ювык ердеси» деп айтады автор? (*ноябрьден сонъ – декабрь – кыс айы келеди*)

Окытувшы: тергенъиз – бир айдынъ ишинде куьнлер мен туьнлердинъ узынлыгы кайдай болады экен? Туьрленуьвин уьйде язынъыз.

Билесизбе сиз: Аьр миллет айдынъ, куьннинъ атларын оьз тилинде айтады. Биз де эске алайык! **Куьнлер:**

Понедельник	–	<i>дуьйсемби</i>
Вторник	–	<i>саьли</i>
Среда	–	<i>сарсемби</i>
Четверг	–	<i>бийсемби</i>
Пятница	–	<i>юма</i>
Суббота	–	<i>юма эртеси</i>
Воскресенье	–	<i>базар</i>

Айлар:

Сентябрь – *кырк кийик*

Октябрь – *казан ай*

Ноябрь – *караша ай*

Ойланынъыз:

Сентябрьге – **кырк кийик** деп неге айтады ногай?

Октябрь – **казан ай**. Неге?

Ноябрь – неге **караша** болады экен?

(*Окытувшы, явапларды тынълап, толтырады*)

– Калган айлардынъ атын сиз китаптынъ 100-нши бетинде тавып, окып уьйренинъиз.

VI. Янъы тема бойынша исти бардырув

– Ким ярасык окыр?

– Ким оьзининъ окувында энъ керекли соьзлерди белгилеп окыр?

– Ким **оьзининъ окувы ман** кайдай коьнъили мен окыйтаганын билдирер? (*окыйдылар*)

– Кимнинъ окыганы ярады?

VII. Янъы темады бегитуьв:

– **Айбарланган, аьрекет, конъыр, кенъбайсып, ырызкылы, кенже, ердеси** деген соьзлерди калай анълаганынъызды айтынъыз. (*Окытувшы явапларын толтырады*)

– Соьле куьздинъ кайсы шагы? (*Сонъгы куьз*)

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Буьгуьн деристе не ярады?

IX. Тамамлав

– Сиз буьгуьн деристе кимнинъ ятлавын окыдынъыз? Ятлавда не акында айтылады?

– Куыз айларынынъ ногайша атларын айтынъыз.
(*Кырк кийик, казан ай, караша ай*)

– **Казан** айды калай анълайсыз? (*Октябрьде уйлерде от ягылып басланады, алдын тойлар куызде басланганлар, тойларда уйкен казанлар ман той асы абзирленеди*)

Уйге ис: Ятлавдан бир кесекти, озинъиз сайлап, яттан уйренинъиз.

Дерис 12

Деристинъ темасы: С. Капаев «Ясы уйкен сыйланса»

Деристинъ мырады: Окувшыларды китаптынъ янъы боьлиги мен таныстырув; ногай халктынъ аьдет-йоллары акында хабарлав.

Боляк тамамлар: Окувшылар, ятлавды окыган сонъ, язувшыдынъ кимге карап маслагат бергенин, не акында айтканын, озлери айтып уйренмеге, ятлавды баслап тавыслап окып, сонъ ишиннен окып уйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: «Аьдетли бол, кишкей окувшы» деген темага багысланган плакат (*100 – бетиннен коьширилген*)

Деристинъ юриси

I. Абзирленуьв заман

II. Уйге берилген исти тергев

1. «Куыздинъ шаклары» деген ятлавды окыйдылар.
2. Ногайша 12 айдынъ атын айтадылар эм неге солай аталганын анълатадылар.

3. Куыздинъ буьгуьнги куьнин суьвретлеп хабарлайдылар.

III. Тил байлыгын оьстируьв

1. Ногайша куслардынъ атларын айтадылар (*Тактага язылган соьзлерди орыс тилден коьширедилер*)

Ворона, грач, ласточка, сокол, кукушка, воробей, со- рока, журавль, орел, голубь.

2. Шайырлык такыйкалар

1. Куыз акында суьйген ятлавларын окыйдылар. Ятлавды не уьшин яратканын айтадылар.

Куыз

Кобгилдим коьк
Булытлар ман капланган,
Кыздырмайды
Куьннинъ коьзи тоьбемде.
Ерге сары
Япырагым нык яткан
Тунъилтеди,
Йылап, ямгыр куыз куьнде.

Кешелер мен
Бузлайдылар бос кырлар,
Иреялмай
Куызги куьннинъ астында.
Кыр уьстиннен
Тизуьвлесип, кырлувлар,
Ушасынъыз,
Бизди таслап, сиз кайда?

(*Л. Джелкашиева*)

Шыклар

Куьмис шыклар
Сувык кеше,
Тонъдылар, бек тонъдылар.
Куьн атканша кагазлап,
Танъда кырав болдылар.
Куьн акырын уянып,
Ерге карап йылмайды.
Кырав болса, йылынып,
Тагы шыкка айланды.

(*Л. Джелкашиева*)

Соравлар: Ятлавларда, С. Капаевтинъ созлери мен айтканда, куъздинъ кайсы шагы суъвретленген, айтынъыз эм оз ойынъызды да айтынъыз. Калай ойлайсыз? (*Куъз басы*)

– Куъзди суъвретлеген язувшылардынъ атларын, тукымын айтынъыз.

IV. Янъы темады уйренмеге аьзирленуъв

Окытувшы: Буьгуьн биз китаптынъ кайсы боьлигине коьшемиз? («Яхшы деген не зат, яман деген не зат»)

– Сосы созлери орысша калай айтар эдик? (*Что такое хорошо, что такое плохо*)

– Не зат яман, не зат яхшы экенин сизге ким анълатады? (*Ата–аналар, окытувшылар, ясы уйкенлер*)

V. Тыншаюв такыйка

VI. Деристинъ темасы бойынша ислев

1. **Окытувшы:** «Яхшы деген не зат, яман деген не зат» деп аталган боьликте тербиялавга багысланган хабарлар, ятлавлар, нызам акында айтылган яшав йорыкларын (правила поведения), айтувлар эм такпаклар окыкпыз.

Аьдем кайдай болмага керек, баскалар ман калай айкаспага керек экенин ата–аналар балаларына кишкейден алып уйретедилер.

Кайдай кылыклар ийги, кайдайлар – яман экенин ясы уйкенлер сизге дайым айтадылар. Боьтенде ясы уйкенлерди – картларды сыйламага, оларга дайым эс бермеге, керек болса, ярдам этпеге керек деп анълатадылар. Авырган аьдемнинъ янында турып, ога керек затларды берип, коьнъилин коьтермеге керек. Кишкей балаларды коршаламага (*защитать*), оларды ийги затларга уйретпеге керектин сиз билесиз.

С. Капаев сол затлардынъ акында ятлавында язган.

2. **Ятлавды окув** (*Окытувшы окыйды эм йорык тоьменде белгиленген созлери, соз байламларын анълатады*):

терис-онъды тешкерген, яс-явкады иш коьрген, оьрметленип атлары айтылсын, яшав деген **коьрк** атар.

3. Окувшылар ятлавды окыйдылар.

4. Китапта берилген соравларга явапларын айтадылар.

VII. Янъы темады бегитуъв

– Тактада илинген плакаттан кишкей окувшы кайдай болмага керектин окынъыз (*Ишиннен окыйдылар*)

– Туврасын айтынъыз. Кайсы правилоса (борышка) бойсынмай калгансыз? Сондай зат болама?

VIII. Деристе калай катнастык?

– Не ярады?

IX. Тамамлав

– Ятлавды ким язган?

– Ятлав не акында?

Уйге ис: Ятлавды ийги окып уйренмеге.

Окытувшыга ярдамга

«Яхшы деген не зат, яман деген не зат» деген китап боьлигинде окувшыларды тербиялав амалларды кулланыуьвга С. Капаевтинъ «Ногайдынъ уйи» деген китабы, Р. Керейтовтынъ «Ногай» деген китабы, ногайлардынъ айтувлар эм такпаклары ярдам этедилер. «Тувган тил» – окув китабындагы программадан тыскары окувга берилген ятлавлар, хабарлар уйкен пайдасын береди. Элимиздинъ «Патриотлык тербиялав» Программасы акында да окытувшы кыскасынша хабарламага тийисли. Сосы Программа доьртинши кере окымет пен алынаытыр (2000–2005, 2006–2010, 2011–2015 йыллар), 2016 йылда Программа доьртинши кере беркитиледи. Энь баспакы мырадлар: балаларды оз Элин суьйип, оны сакламага аьзирлев. Энь биринши борышлар:

– оз тилин ийги билуъв эм суьюв;

– орыс тилин ийги билуъв эм суьюв;

– нызамлы, тербиялы болув;

– баьри миллетлери сыйлав, олар ман татым яшав;

– ясы уйкенлери сыйлап, ясы кишкейлери аяп, оларга ярдам этип уйренуъв.

Сосы айтылган затлар бизим ногай халктынъ кылыгында, аьдет –йолларында бар.

Дерис 13

Деристинъ темасы: А. Киреев «Айтарым бар»

Деристинъ мырады: ятлавды ийги окып, не акында экенин, калай анълаганын айттырып уйретуув; тил байлыгын оьстирув.

Болаяк тамамлар: Окувшылар ятлавдынъ калай аталганыннан, биринши сыдыралардан не акында язылганын билип, кыйын соьзлердинъ маьнесин, оьзлери анълаганша, айтып уйренмеге кереклер. Ятлавдынъ «коьнъилин», туьп маьнесин анълап, токтав белгилерге бойсынып, ярасык окып уйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: тактада нызам, тербия, аьдетлер акында айтувлар эм такпаклар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Тил байлыгын оьстируув

1. Такпакларды окып, калай анълаганын айтып, сонъ тептерге коьшируув. (*Тактадан*)

Яман таластырап, яхшы ярастырап.

Яман ман эгескенше, яхшы ман кенъес.

Яхшыга йолдас болсанъ-етерсинъ мырадка, яманга йолдас болсанъ – каларсынъ уятка.

Ясы уйкенди сыйласанъ, йолынъ болар аьр заман.

2. Соравлар:

– Уьшинши такпакка келискен орыс тилде кайдай такпак бар? (*С кем поведешься, от того и наберешься*)

– Доьртинши такпакка С. Капаевтинъ кайсы ятлавы келиседи? (*«Ясы уйкен сыйланса»*)

3. Ятлавды окувшылар окыйдылар.

III. Окув усталыгын оьстируув

Тоьмендеги ятлавларды окыйдылар, ятлавлар не акында экенин, калай анълаганларын айтадылар.

Мырат

Аьзиз меним досларым,
Коьп ийгилик эттик биз.
Керек ерге аьр дайым
Шолпа туьсип еттик биз.

Куллык эттик таласып:
Сувы шыкты тастынъ да.
Бир аяктан базласып,
Иштик кайдай асты да.

Ой боьлисип, сыр сенип,
Оьстик бирге баладан.
Оьтти яслык шагымыз,
Эрек болып яладан.

Буьгуьнлерде, досларым,
Уьй-аьелли болганмыз.
Калдырмага яхшы ыз –
Сондай мырат салганмыз.

(А. Найманов)

Турналар

Алыс якка
Кетедилер турналар,
Келер уьшин
Яне кайтып яз куьнде.
Турналарга
Яхшы йолды сагынып,
Бутакларын
Булгайдылар тереклер.

Аманласув
Авыр шакта кайгырып,
Сызлайдылар
Коккиректе юреклер.

(А. Киреев)

IV. Янғы темады уйренмеге аьзирленуьв

1. Окувшыларды деристинъ мырады ман таныстырув.
2. Р. Керейтовтынъ «Аьдет билген сыйланар» деген текстин оқып, окутувшы аьдетлердинъ яшавда кайдай уйкен маьнеси бар экенин анълатады.

3. Айтувларды оқып, ногай халктынъ конакты сыйлап, хош коьрип билгенин анълатув.

Сорав: А. Киреевтинъ ятлавынынъ аты сизге кайдай ой тувдырады? (*Айтадылар*)

Оқып шыккан сонъ ойымыздынъ тувралыгын беги-тейик.

V. Тыншаюв такыйка

Калай яшайсынъ? Булай!

Калай юресинъ? Булай!

Калай шабасынъ? Булай!

Калай ялдайсынъ? Булай!

Калай юзесинъ? Булай!

Калай олтырасынъ? Булай!

VI. Янғы тема бойынша ислев

1. Ятлавды окув.

2. Текст бойынша ислев:

– Шайыр кимге оьсиет этеди?

– *Оьсиет* деген соьздинъ маьнесин сиз калай анълайсыз?

– Яс аьдем калай яшамага керек?

– Буьгуьн сол заттынъ акында кайсы ятлавда эситик? («*Мырат*»)

– Кайсы карт наьсипли деп айтпага болады? (*Балалары тербиялы болса*)

– «Басынънан боьркти туьсирсенъ, сыйынъды йойдынъ, улым» деп неге айтады автор?

3. Окувшылар бирер шувмактан ятлавды окыйдылар.

Окытувшы: Ятлавды алгасамай, акыл уйретип, юм-сак даваз бан ким окыр? Неге десе, акыл соьз, маслагат, тилек, йорав кышкырып айтылмады. (*окыйдылар*)

VII. Оьз билимине белги беруьв

– Буьгуьнги деристинъ кайдай пайдасы бар?

– Мага не ярады?

– Мен калай катнастым?

– Кайсы айтув эсимде калды?

VIII. Тамамлав

– Ятлавды ким язган?

– «Калемди туткан онъ колым, айтарым сага коьп, улым» деген соьзлерди калай анълайсыз? (*Бу соьзлерди язувшы айтады – колында калем. Онынъ соьзлери тек улына тувыл, баьри балаларга каратылганлар, баьри ятлав окувшыларга багысланганлар*)

– Кайсы шувмак сизге ярады?

Уьйге ис: Ятлавды ийги оқып уйренуьв.

Окытувшыга ярдамга

Юмартлык

Юмартлык деген яхшылык дейди,
Куьн саьвлесиндей ярык яркылдап.
Юрегин ашып, юмарт окында
Кетеди-ав саьбийдей анъкылдап.

Сыклык дегенинъ сувыклык дейди,
Аьдемди аьдемнен эрек этеди.
Сыгып ысласам байырман мен деп,
Корлыкка сонъында сыклык етеди.

Юмарт пан сыклык яраспас явлар,
Биреви биревин коьрип болмай,
Коьнлерин сыдырып, неше сыклар
Кеттилер дуныядан оьмири онъмай.

Юмартлык болса юмле халкларда
Яхшылык йолды алар эди.
Сыклык дегенинъ сыгылып келип,
Яманлык ямпейип калар эди.

(С. Капаев)

Сол наьсип

Ойнап-куълеп соьйлеп билсенъ,
Яшав йолда суьринмесенъ –
Сол наьсип.

Намыс йойып, янъылмасанъ,
Эриккеннен калгымасанъ –
Сол наьсип.

Кешке уьйге арып келсенъ,
Куллыгынъды суьйип этсенъ –
Сол наьсип.

Юртынъ яйнап, авьлет оьссе,
Ийгилигин ана коьрсе –
Сол наьсип.

Аьдемлигинъ ийги болса,
Яслар сеннен уьлги алса –
Сол наьсип.

Наьсибинънинъ барын коьрсенъ,
Токпей-шашпай йыйып билсенъ –
Сол наьсип.

(Т. Керейтова)

* * *

Сунъкар кустынъ аш калмасы –
аяктагы тырнактан,
Сав турганы – кабыргада канаттан.

Турна кустынъ аш калмасы –
авыздагы муьйизден,
Сав турганы – йырлап айткан куьезден.

Карагустынъ аш калмасы –
оьткир эки коьзлерден,
Сав турганы – уьйкенлиги оьзгеден.

Балапаннынъ аш калмасы –
ата мынан анадан,
Сав турганы – акыл соьзди тынълавдан.

(З. Булгарова)

Дерис 14

Деристинъ темасы: С. Аджиков «Асантайдынъ козысы»

Деристинъ мырады: окувшыларды С. Аджиковтынъ яратувшылыгы ман таныстырув; хабардынъ кыскаша иштелигин айтып уьйретуьв, оьзининъ ойларып тексттеги йыймалар ман бегитип (подтверждать) уьйретуьв; айванларды, баьри ян-януварларды суьйип, саклап уьйретуьв.

Боляк тамамлар: окувшылар соьзлердинъ лексика маьнесин анълап, (соьзлик пен, баска амаллар ман излеп тавып), хабарды окыганда, ятлавдан баскалыгын анълап, текстке оьзининъ калай караганын окыганынан билдирип уьйренмеге керек.

Дериске керек затлар: Коьрпе боьрктинъ, уьй айванлардынъ суьвретлери.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Тил байлыгын, билимлерин оьстируьв

Тактада язылган айтувларды окынъыз, калай анълаганынъызды айтынъыз.

III. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

Окытувшы: Буьгуьн биз тагы ды бир ногай язувшыдынъ яшав эм яратувшылык йолы ман танысякпыз.

Солтахан Аджиков кесписи бойынша инженер-радиофизик, онлаган йылларды радиостудияда куллык эткен. Ол адабиятты бек суюеди эм оьзи де язады. С. Аджиков бир неше китап язган. Язганларында балаларга деп коьп хабарлар, ятлавлар бар.

Язувшы асарларында аьдемшиликти, тувралыкты, саваплыкты, куллыксуьерликти коьрсетип, яхшы деген не зат, яман деген не зат экенин ашыклап коьрсетеди.

Буьгуьн биз онынъ хабарын окыймыз.

Хабарда Аджиков баладынъ айванларды бек суьйгенин коьрсетеди. Оьзининъ суьйген козысын аьжелден (*оьлимнен*) калай куткарганын сиз, окыганда, билерсиз.

Кавказда коьп халклар коьрпе (*каракуль*) боьрк киедилер (*суьвретте коьресингиз*). Каракуль болган козылар бек баалы, неге десе тери бек ярасык. Сол териден боьрклер, тонлар тигедилер. Оькиниши сол, сондай аьлемет тери тек тувганлы бир юма болган козыларда болады. Буйралары кишкей эм йылтырайдылар. Асантайга козыдынъ терисиннен ярасык боьрк этип, акасы оны суьйинтпеге уьмитленеди.

IV. Тыншаюв такыйка

V. Янъы тема бойынша ислев

Хабарды окытувшы окыйды.

– Хабарды рольлер мен окув (автор – окытувшы, Асантай, атасы – окувшылар)

– 1–5 сорауларга явапланъыз.

– 6, 7, 8 сорауларга явапты китаптан тавып айтынъыз.

– Кимнинъ явабы сизге ярады?

VI. Алган билимине белги беруьв

– Хабар ярадыма?

– Не уьшин ярады?

– Сиз бу хабардан не анъладынынъыз?

VII. Бегитуьв

– Хабарды ким язган? Хабардынъ атын айтынъыз.

– Сондай атты хабарына язувшы не уьшин берген?

– Бу хабар не затка уьйретеди?

Уьйге ис: Хабарды окынъыз. Суьйген айванынъыздынъ суьвретин ясанъыз.

Дерис 15

Деристинъ темасы: С. Капаев «Саваплык»

Деристинъ мырады: Ятлавдынъ атына коьре маьнесин тавып уьйретуьв; саваплыктынъ тербиялав куьшин окувшыларга еткеруьв; бизим Элде саваплык калай этилетаганын анълатув, аьелде, мектепте, баска ерлерде кайдай яхшы затлар, ийгиликлер этпеге болаягы акында хабарлав.

Боляк тамамлар: ятлавды окып, не акында экенин, калай анълаганын балалар айтып уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: «Твори добро» деп аталган видео эм саваплыкты коьрсеткен баска амаллар, суьвретлер, ятлавлар, кишкей хабарлар.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман

II. Тил байлыгын оьстируьв, уьйкен текстлерди окып, хабарлап уьйренуьв

1. «Асантайдынъ козысы» деген хабарды окув. (*кесеклеп окыйдылар*) Окувшылар бир-бирине сорау бердилер, явауларга оьзлери тийисли белги бердилер.

2. Суьйген уьй айванлар акында хабарлав.

3. Окувшылар оьзлери ясаган суьвретлердинъ акында айтадылар.

III. Янъы темага аьзирленуьв

Окытувшы:

Ногай тилде **савап** деген соьз – ийгилик этуьв, биревге ярдам этуьв: авырганга, ярлыга, бир баьле-казага йолыкканга. Ногай халк аьелде баласын кишкейден уьйкенди сыйлап, аяп, авырганда, янында турып,

колыннан келген ярдамын этип уйренмеге керек деп, тербиялаган. Кишкей бебелерине баъри яктан да демев бол деп уйреткенлер. (Демев – защита, забота). Ярлы аьеллерге акша ман, ас пан, кийим мен савап эткенлер. Сиз баска ерлерде колларын созып, оьтпек яде каьпик даьмелеп турган тиленшилерди коьрген боларсыз. Бизим халк оьз аьдемлерин тиленгенин уятка санайды эм дайым ярлы аьдемлерге яде авырганга колыннан келген саваплыгын эткен.

С. Капаевтинъ ятлавы саваплык деген темага багысланган.

IV. Тыншаюв такыйка

V. Янъы тема бойынша ислев

Ятлавды окув. Ятлавдынъ аьр сыдырасын анълатув.

– Шайырдынъ не затка яны бек авырыйды? (*бирерде бир каьрипке, сакатка коьмек (ярдам) этпеге мутамыз*)

– Яшав кашан ийги боляк деп ойланады С. Капаев?

VI. Ятлавды дурыс оқып уйренуьв

– Ятлавды шеретлеп оқыдылар.

– Бир окувшы соравлар береди, калганлары яваплар аьзирлейдилер.

– Кимнинъ уйинде авайлар, атайлар бар? Сиз оларга калай ярдам этесиз?

– Кишкей бебелеринъизди калай карайсынъыз?

VII. Янъы темады бегитуьв

– Саваплык деген соьздинъ маьнесин айтынъыз?

– Язувшыдынъ юреги неге кыйналады?

– Биз кимге ярдам этпеге керекпиз?

– Яхшылыктынъ, танълыктынъ, саваплыктынъ акында ким оқыган, телевизордан коьрген яде эситкен? Ким айтар?

– Аьдемшиликтинъ, юмартлыктынъ акында айтувларды эм такпакларды айтынъыз.

VIII. Оьз билимине белги беруьв

– Буьгуьн не акында оқыдык?

– Мага не ярады?

– Мен-калай катнастым?

Уьйге ис: Ятлавды ятлап уйренуьв

Дерис 16

Деристинъ темасы: Ф. Абдулжалилов «Кыс келди»

Деристинъ мырады: окувшыларды янъы боьлик пен таныстырув; оқылганды эсинде саклап, ийги оқып эм текстлерди тенълестирип, олардынъ кайдай тербиялав куьши барын анълап, табиятты суьйип уйретуьв.

Боляк тамамлар: окувшылар ятлав не зат акында эм калай язылганын, кыстынъ акында ятлавларга тийисли баа берип, олардынъ маьнесин ятыннан билмеге шалыспага кереклер; юмакларды шешип уйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: кыс шагына багысланган суьвретлер, ятлавлар, юмаклар.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген исти тергев

– «Асантайдынъ козысы» деген хабардынъ иштелигин кыскаша хабарлав.

– Айванлар болган суьвретлердинъ акында авызлама сочинение туьзуьв. (*аьр окувшы оьзининъ суьврети акында хабарлайды*)

– «Аьдетли бол, кишкей окувшы» деген тексттен уйренген маслагатларды айтув.

– Яхшылыктынъ акында айтувларды эм такпакларды оқып, калай анълаганынъызды айтынъыз.

III. Оьз алдына ислевге тускарлав

– Буьгуьн биз кайдай боьликке коьшемиз? (*Кыс*)

– Кыс акында кайдай ятлавлар билесиз? (*Айтадылар*)

– Айтынъыз: кыстынъ кайдай нышанларын билесиз?
– Кыс сизге не ушин ярайды?
– Кыста кайдай байрамлар бар?
– Куыз бен кыстынъ кайдай баскалыклары бар?
– Кыска багысланган биринши ятлавлар калай аталганлар?

Окынъыз («Келди, келди янъы йыл», «Кыс келди»)

– «Келди, келди янъы йыл ...»

«Ак сакаллы кыс келди» деп, келди деген союз неге кайтарылып айтылады? Калай ойлайсыз? (*Суйиништи, куванышты билдиреди*)

Буьгуьн биз «Кыс келди» деген ятлавыды окыймыз.

IV. Янъы тема бойынша ислев

– «Келди, келди Янъы йыл» деген ятлавыды окытувшы окыйды.

Соравлар:

– Кыс бизге кайдай яхшылыклар аькеледи?
– Кардынъ кайдай пайдасы бар? Окып, айтынъыз.

V. Тыншаюв такыйка

Кыс келди! Кыс келди!

Ап-ак карды аькелди!

Кардан уйлер ясады!

Бийиклиги мунадай!

(*аякларынынъ ушларына туруп, колларын йогарга коьтередилер*)

Ак куьйизди басамакка таслады

Узынлыгы мунадай!

(*колларын яядылар*)

Караш! Бузлы табаны!

(*табанга карайдылар*)

Караш! Бузлы табаны!

Басамакка минемиз!

Топ-топ, топ-топ,

Топ-топ, топ-топ!

(*уйтыладылар*)

Бузлы уйге киремиз

Топ-топ, топ-топ!

Топ-топ, топ-топ

Хош келдинъиз, карлы кыс!

Бизге савлык берген кыс!

VI. Янъы тема бойынша куллыкты бардырув

1. Ятлавыды окув. (*Окытувшы окыйды*)

2. Соравлар эм борышлар.

– Ятлавыды окыганда, автордынъ соьзлерин, Аяз акайдынъ соьзлерин бирдей этип окымага керекпе? Калай ойлайсыз?

– **Оьзинъиз** бир кере, калай окымага керегин ойланып, ишинъизден окынъыз.

– Тергейик, ким калай окыр. (*Окыйдылар*)

– Ятлавыды окыганда, эсинъизге не туьседи, коьзинъиздинъ алдына не келеди? (*Кар, боран, бузлавык, Янъы йыл, кыскы каникуллар*)

3. Юмакларды шешинъиз.

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Деристе не билдинъ?

– Не ушин оьзинъди мактар эдинъ?

VIII. Тамамлав

– Кайдай боьликти окып басладык?

– Ятлавыды ким язган?

– Шайыр ятлавыды кайдай коьнъил мен язган?

– Суьвретке карап, ким кишкей хабар туьзер?

– Ким Аяз Бабай ясап уйренген, кардан баска тагы да не кулланган? (*Хабарлайдылар*)

Уйге ис: Ятлавыды ятлап уйренинъиз. Берилген 10 соравга яваплар аьзирленъиз.

Дерис 17

Деристинъ темасы: М. Киримов «Кар явады кырларга»

Деристинъ мырады: «Кыс» деген темага окувшылардынъ билимин эм тил байлыгын оьстируьв; кыстынъ бир куьнин суьвретлеп, авызлама сочинение туьзип уйре-

туув, кыстынъ акында айтувлар эм такпаклар окуп, калай анълаганларын айттырув.

Боляк тамамлар: окувшылар ногой шайырлардынъ, язувшылардынъ кыс акында язганларын билмеге, яраткан ятлавларын окумага, ятламага, асарларды окыганда, кайдай коьнъил мен язылганын билдирмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Кыс акында туурли ятлавлар, айтувлар, такпаклар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Тил байлыгын эм кыс акында билимлерин оьстируув

1. Шайырлык такыйкалары. Ятлавларды окув.

Кыс

Мамык болып ерди ак кар ораган,
Карлытавдынъ биз ушына боьрк салып,
Иеликти эндигиси кыс алган,
Куьздинъ колын келеекке тайдырып.
Тереклердинъ бай кийимин шештирип,
Сисе буздан сыргаларды ол такты.
Шувылдаган тавдынъ сувын тындырып,
Йылтыраган коьк яювын тез япты.
Сагынышлы кысты саклап балалар,
Кувнавлары юреклерге сыймайды.
Сув ягада толган кишкей шаналар,
Кешке дейим яс давыслар тынмайды.
Кызартады кыс аязы юзлерди,
Аямайын ол шымтыйды бетинъди.
Биз бетлерге эртегидей кыс келди,
Бек суьемен мен юртымды, элимди.

(Л. Джелкашиева)

Шилле кыс

Кара кыс келди кувалап,
Куьртиклерге тымалап,
Кары явып юмалап,
Келди мине шилле кыс.
Бакырысып балалар
Суьйредилер шаналар.
Ак буьркенип далалар,
Кыс ортасы ай келди,
Кыс ортасы ай келди,
Тагы бир ай бар деди.

Увыт

Увыт келди, увыт келди,
Ашшы елди увытып,
Бораны ман, кары ман
Ерди-коькти сувытып.
«Кыстынъ каты мырзасы
Менмен», – деди мактаньп,
Уьсситермен давды да,
Йолга шыкса, атланьп.

(С. Канаев)

2. Соравлар

– «Биз бетлерге эртегидей кыс келди», «шилле кыс», «ак буьркенип далалар» деген соьзлерди сиз калай анълайсыз?

– Кимге кайдай ятлав ярады? Не уьшин?

– Суьвретке кайсы ятлав келиседи?

3. Соьзлик ис

– Тактадагы соьзлерди тептерлеринъизге язынъыз.
Япалак кар, куьртик, шыйыршык, боран, кара кыс, шилле кыс, ашшы ел. (Соьзлерди анълатув)

III. Уьйге берилген исти тергев

1. Ятлавы окув.

2. Соравлар:

– Ятлава кыстынъ кайдай суьвретлери коьрсетилген?

– Кыска ак сакаллы деп неге айтылган?

– Янлы затлардынъ нышанлары табиатта калай коьрсетилген? Аяз не этеди? (*Аяз келеди, шабады, шымтыйды, тереклер серескен, буз тамактан ыслаган*)

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

– Буьгуьн кимнинъ ятлавын окыймыз?

– М. Киримовтынъ акында не зат эсинъизде калган? (*Ол шайыр, язувышы, драматург*)

– Ятлавын атына коьре хабар нединъ акында деп ойлайсыз? (*Ап-ак калын кар кырларды япкан, ер тонъмайды ...*)

– Окып, тергейик.

V. Тыншаюв такыйка

Биз яздык, биз окыдык!

Биз арыдык!

Акырын турдык!

Бир, эки, уьш –

Кол согамыз!

Бир, эки, уьш –

Кол согамыз!

Бир, эки, уьш –

Уйтыламыз!

Бир, эки, уьш –

Уйтыламыз!

Тыншаямыз!

Тагы окып баслаймыз!

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Ятлавы окув (*окытувышы окыйды*)

2. Окувышылар окыйдылар.

3. Соравлар:

– Кардынъ кайдай пайдасы бар? (*Авады тазалайды, коьп кар болса, язда ирп, ерди сувгарады, аслык ийги оьседиди*)

4. Сиз билесизбе? Ерди ювыркандай кымтап, кар айванларды, оьсимликлерди саклайды. Олар уьссимейди-

лер. Кардынъ калынлыгы аьдемнинъ бойыннан уьйкен болмага да болады, ерди тегаран бир яппага да болады. Юмсак карды ел аькетпеге болады, ерди сыпырып. Ога боран деп айтадылар. Ел карды уьпирип аькетип, бир ыкка йыйса, ол карга **куьртик** дейдилер. Кар, сувлы болса, авыр болады, баьри затка ябысады: теллерге, тереклерге. Сондай кар бутакларды сындырады. Кардынъ зарардан эсе пайдасы бек коьп. Ол авады (*воздух*) тазалайды: аьдем тынысын енъил алады. Балалар шаналар ман зырганайдылар, ден савлыгын шыныктырадылар (*закаляются*). Кардан туьрли айванларды, Кар Бабайларды, калаларды (*крепости*) ясайдылар.

Тек бузлавыкта сак болмага керек, йыгылмас уьшин.

Таза тегис кардынъ уьстинде куслардынъ, айванлардынъ ызлары калады. Коьп билген, табиатты суьйген аьдемлер сол ызларды тап китаптай енъил «окыйдылар».

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Буьгуьн оьзинъизди не уьшин мактар эдинъиз?

– Деристе не ярады?

– Тагы да не билгинъиз келеди?

VIII. Тамамлав

– Буьгуьн кимнинъ кайдай ятлавын окыдынъыз?

– Ятлав кайдай янъы билим берди?

Эсинъизде сакланъыз:

Кыста кар коьп болса, язда аслык онъ болар.

Карга шакырып кыс болмас, торгай шакырып яз болмас.

Уьйге ис: Ятлавы ийги окып уьйренинъиз.

Дерис 18

Деристинъ темасы: К. Оразбаев «Койшыдынъ йигитлиги»

Деристинъ мырады: Окувышыларды К. Оразбаевтинъ яратувшылыгы ман таныстырув; кара соьз бен язылган

текстти дурыс окуп уйретуув; сорауларга тийисли явапты айттырып, асардынъ маънесин айырып, онда коьрсетилген келбетти (*образ*) язувшы кайтип коьрсеткенин тергеп уйретуув.

Болаяк тамамлар: хабарды ийги окуп уйренмеге, басында – авызлама, сонъ–ишиннен окумага, кайдай художестволы амалларды язувшы кулланганын тергемеге, хабарды калай анълаганын айтып уйренмеге керек.

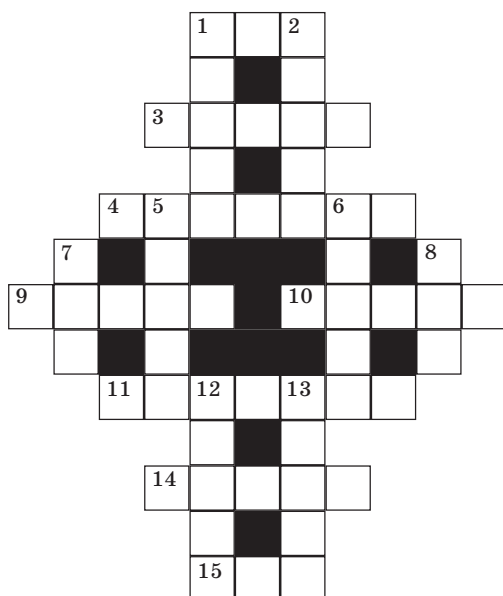
Дериске керек затлар: хабарга келискен суьврет «Койшыдынъ йигитлиги».

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Тил байлыгын оьстируув

1. Кроссвордты шешуув

СОЛДАН ОНЪГА: 1. Ирге, дуьгер. 3. Бастан авдарылып тымалав. 4. Сыйлы, зегенли карт аьдем. 9. Йогары

сапатлы темир. 10. Кие борыш. 11. Кустынъ тувдыгы. 14. Соқыршыбын, катала. 15. Балалы кыскааяклы.

ЙОГАРДАН ТОЪМЕНГЕ: Деннинъ муьшеси, асты ютув йолы. 2. Анъ, куьй. 5. Пышылган ат. 6. Республикамызда миллет. 7. Каты емисли терек. 8. Йыл шагы. 12. Ун асы. 13. Мектеп муьлкининъ туьрлиси.

Кроссвордтынъ яваплары

СОЛДАН ОНЪГА: 1. Там. 3. Омака. 4. Сакаман. 9. Болат. 10. Парыз. 11. Балапан. 14. Окыра. 15. Ана.

ЙОГАРДАН ТОЪМЕНГЕ: 1. Тамак. 2. Макам. 5. Аласа. 6. Абаза. 7. Коз. 8. Кыс. 12. Лакса. 13. Парта.

2. Ятлавларды яттан окув

1. Шалысаман
Терен билим алмага,
Тербиялы
Эм нызамлы болмага.
Увысым ман
Наьсип халкка шашпага,
Ятлавым ман
Юрегимди ашпага.

Шалысаман
Алал досты таппага,
Сав дуньяга
Юмарт соьзим айтпага.
«Ногайым!» – деп
Дайым оьктем болмага,
Атын онынъ
Ер юзине яймага.

2. Тувган тилим,
Ол тынысым тоьсимде,
Куьн ярыгы,
Ай саввлеси коьзимде.

Кудай берген
Ол куьнимде, туьсимде,
Шат йырымда
Яде кайгы соьзимде.

(К. Мамбетов)

3. Савсак бузлар шыр астында оьседи
Аьсиретке коькиректи толтырып.
Кыс яювын тагы ерге тоьседи,
Саниетли куьзимизди тонъдырып.

(З. Булгарова)

4. Аяз, аяз – каты ава,
Сиседей ол кадалды.
Зыкырдады карлы дава,
Боран оны ялады.

(З. Булгарова)

III. Уйге берилген исти тергев.

Ятлавды окыйдылар

Соравлар:

– Шыйыршык, савсак буз, бузлавык, куьртик, бо-
ран, саниетли куьз, шат йыр деген соьзлер орыс тилде
калай айтылады? (*крупка, сосулька, гололед, сугробы,
буран, красивая прекрасная осень, радостная (веселая)
песня*)

IV. Янъы темады окымага аьзирленуьв

– Буьгуьнги деристинъ темасы кайдай? Окынъыз
тактадан (К. Оразбаев «Койшыдынъ йигитлиги»)

– Оразбаев Куруптурсын Дагестанда тувган, оьскен,
коьп йыллар газет шыгаратаган редакцияда ислеген. Ол
бир неше китап язган. Балалар уьшин ятлавлар да,
хабарлар да язган. Сонынъ ишинде «Койшыдынъ йи-
гитлиги» деген хабарын буьгуьн окыймыз.

Окыяктан алдын Оразбаев яшаган ногай шоьлдинъ
акында соьз бардырамыз. Соьзимиз **койшылар** акында.
Олар сав йыл: язда – кыста, иссиде – сувыкта, кеше –
куьндиз кой багадылар, сувгарадылар, кыста пишен, ем

бередилер, кишкей козыларды, балады карагандай,
аьдуьвлеп карайдылар, авырувдан эмлейдилер. Коьре-
сиз, койшыдынъ куллыгы бек авыр. Дурысын айтсак,
бир куллык та тыныш тувыл, ама куллыксыз яшав бол-
майды. Оразбаев хабарында койшыдынъ тыныш бол-
маган бир куьнин суьвретлейди. Хабарды окыяктан ал-
дын кыйын соьзлердинъ маьнесин анъламага шалысайык.

V. Тыншаюв такыйка

Кишкенекей козылар,
Тентирей берип, турдылар.
(Турадылар)

Ян-янына каранып,
Корка берип, шаптылар
(Шабадылар)

Шаптылар кишкей козылар,
(Шабадылар)

Кой корады оздылар,
(Шабадылар)

Шаба-шаба арыдылар,
Сонъ артына кайттылар.

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Соьзлик ис: **ыскырып** эскен ел, **ыклама**, **парахат**
куьйсеп яткан койлар, **дабырдап**, **капилестен**, **навасыз-**
ланган. (*Тактада белгиленген, асты сызылган соьзлер-*
ди анълатув)

2. Хабарды окув. (*окытувшы окыйды*) Окувшылар
оьзлери окыйдылар (*ишиннен*)

3. Соравлар:

- Куьн кайдай эди?
- Койлар кайда эдилер?
- Тынышлыкты ким бузды?
- Кой котанда койшы не коьрди?
- Боьри не этип туры?
- Койшы карыскыр ман калай алысты?
- Койшыга ким ярдам этти?

4. Текст бойынша хабар туъзуув.

VII. Оъз билимлерине белги беруув

– Мага деристе не ярады?

– Кайдай янъы созлер мен таныстым?

VIII. Янъы темады бегитуув

1. Сууврет пен куллык этуув.

– Кууннинъ кайсы шагын сиз суувретте кобресиз?

– Неге каранъа кеше суувретленген? Калай ойлайсыз?

(Кой корага, котанга боърилер каранъада туъседилер)

– Суувретке кобре кайдай кыс экенин айтынъыз. *(Су-
вык куун, койшы йылы кийинген)*

– Койлар кайда эдилер? *(ыклыкта)*

– Койшыдынъ турысында коркув барма? *(Йок, кыйын-
лык келсе, аьдем оъзин ойламай, баскаларды куткар-
мага шалысады)*

IX. Тамамлав

– Сиз буъгуун кимнинъ хабарын окыдынъыз?

– Хабар «Койшыдынъ йигитлиги» деп неге аталган?

Уыйге ис: Текст бойынша кишкей хабар язынъыз.

Дерис 19

Деристинъ темасы: С. Капаев «Балалар эм Кар Бабай»

Деристинъ мырады: Окувшыларды С. Капаевтинъ ятлавы ман таныстырув; биргелесип окып уыйретуув; сорав, тавыслав йыймаларды дурыс окымага уыйретуув; окылган текстти эслеринде саклап, суувретлер мен ислеп уыйренмеге тускарлав.

Болаяк тамамлар: окувшыларды асардынъ атына кобре не акында экенин, сосы ятлавдынъ баскаларга кобре туърлилигин (особенности) айырып, рольлер мен окып, аър келбеттинъ оъзининъ тили мен баскалыгын билдирип биргелесип (хоровое) окувга аъзир болмага керек.

Дериске керек затлар: Янъы йылга, елкага багысланган суувретлер.

Деристинъ юриси

I. Дериске аъзирленуув заман

II. Тил байлыгын оъстируув

– Ятлавларды окынъыз

а. Шоъл кеп-кенъди,
Яйылган яювдай,
Ушсыз-кыйырсыз
Коъзге илинмейди.
Куунге де куыйип,
Елге де тоъзип,
Арганы-талганы
Эш билинмейди.

б. Шоълде аьдемнинъ
Шоълдей коьнъили,
Кеп-кенъди оъзи,
Теренди коьллердей,
Тоъредей болып
Тоъзими онынъ,
Этеди исин
Шынты эрлердей.

в. Шоълдинъ тоъзими –
Шоъл аьдеминде.
Аьдем де оъзи
Синъеди шоълге,
Шоълде яшаган
Аьдемдей болып,
Ким болар алал
Кара де ерге.

(С. Капаев)

III. Уыйдеги исти тергев

– Язган хабарларын окыйдылар.

Хабарласув:

– Койлар кыста кайда турадылар? *(Котанда, кой ко-
рада, ыклыкта)*

– Боъриге баскаша калай айтылады? *(Карыскыр)*

– Боъридинъ баласы? *(Буълдирик)*

- Койдынъ баласы? (*Козы*)
- Эшкидинъ баласы? (*Улак*)
- Кояннынъ баласы? (*Кожжек*)

Ногай тил бек бай. Соьзлер туьрли болып, ама маь-неси бир яде ювык болган затларды анълатып та келедилер:

Боьри, *карыскыр*.

Ант (клятва), *ыйкыраp*.

Кыр, *шоьл, дала, данъыл, авлак*.

Ярасыклав, *безеклев, ыспайлав*.

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

- Кыста кайдай байрамлар болады? (*Янъы йыл, 23-нши февраль – Аталыкты коршалав куьн*)
- Янъы йыл байрамды не уьшин суьесиз?
- Сол байрамда сизди кутламага ким келеди? (*Кар Бабай эм Аяз Кыз*)

- Янъы йылга сиз калай аьзирленесиз?
- Байрам калай озады?
- Буьгуьнги деристе биз кайдай ятлавды окыймыз?
- Ятлавды ким язган?
- С. Капаевтинъ тагы да кайдай ятлавларын билесиз?

V. Тыншаюв такыйка

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Ятлавды окып шыгув (*Окытувшы окыйды*)

2. Текст бойынша ислев.

- Янъы йыллык байрамга ким суьйинеди? Окынъыз.
- Балалардан, ата – аналардан баска тагы да ким келди? (*автор*)
- Балалар ёлкадынъ янында не этедилер?
- Кимди саклайдылар байрамга?
- Кар Бабай не айтады? Окынъыз.
- Балалар калай явап бердилер? (*окыйдылар*)
- Баьримиз бирге балалардынъ атыннан окыймыз, авторды эм Кар Бабайды сайлаймыз. (*Рольлер мен окыйдылар*)

3. Суьврет бойынша ислев

- Суьвrette кимди коьресиз?

- Ёлка калай безекленген?
- Кар Бабай калай кийинген?
- Онынъ колларында не бар?
- Ёлкадынъ тоьгерегинде балалар не этедилер?

VII. Янъы темады бегитуьв

- Сиз кимнинъ ятлавын окыдынъыз?
- Ятлавда кайдай байрамнынъ акында айтылады?
- Сизге сосы байрам не уьшин ярайды?
- Янъы йыл эртегидей деп неге айтадылар?

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв

- Деристе не билдинъиз?
- Окувшылар деристе калай иследилер?
- Не зат боьтен де ярады?

IX. Тамамлав

Автор **байрам** деген соьзди кайдай ювык соьз бен айтады? (*той*)

Кырлар – *далалар*

Аьруьв деген соьзге кайдай карсы соьз бар? (*яман*)

Уьйге ис: Ийги окып уьйренуьв.

Дерис 20

Деристинъ темасы: А. Киреев «Эстеликтинъ алдында»

Деристинъ мырады: окувшыларды Элин суьйип, патриотлык сезимлерин тувдырып тербиялав; эстелик не уьшин салынатаганын анълатув; Аталык согысында бизим халктынъ коьрсеткен йигитликлери акында хабарлав.

Боляк тамамлар: Элин суьйип, оны сакламага эм коршаламага аьзирлик сезимин билдирип, ятлавларды оьктемлик пен окумага, йигитлик акында такпакларды окып, олардынъ маьнесин калай анълайтаганын билдирмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Ногай авылдагы эстеликлердинъ суьвретлери, янъы технологиялардынъ амаллары

ман Енъув куънин байрамшылаган коьринислерди (*видео*) окувшыларга коьрсетуьв.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Соьйлев шеберлигин, тил байлыгын оьстируьв

1. Ятлавларды окув, калай анълаганын хабарлав

Элим, сени суьемен

Элим, сени суьемен
Юрегимнинъ аты ман,
Сага арамлык сагынган
Явга тастан катыман.
Эгер душпан арамлык
Сагына калып, яманлык,
Шапса, сага канымды
Берермен аямай янымды.

(Ф. Абдулжалилов)

Окувшы ятлавды яттан айтып, «душпан» деген соьзге бирдей маьнели соьзди ятлавдан алып айтады.
(Яв)

Биз – баьтирлер

Биз – баьтирлер, биз суьемиз
Оьзимиздинъ Тувган Элди.
Биз, ясларга, Тувган Элде,
Таьвесилмес наьсип келди.

Коймаганмыз эм коймаспыз
Тувган Элге яв кирмеге.
Элди явдан саклав уьшин
Биз аьзирмиз ян бермеге!

(М. Курманалиев)

Бармаклар

Он боласыз сиз, бармаклар, колларда,
Коьп затларды сиз этесинъиз, бармаклар.

Тынышлыкты яшав туьзген якларда,
Дуныяга иесинъиз, бармаклар.

Бала бетин сиз, бармаклар, сыйпайсыз,
Басасынъыз оны ана юрекке,
Маьшинлерге алатлар да ясайсыз,
Ракета да йибересиз сиз коькке.

Сиз тигесиз аьдемлерге кийимлер,
Шалысасыз, коьркин ийги этпеге.
Сиз калайсыз ярасыклы коьп уьйлер,
Олтыртасыз тереклерди аьр ерге.

Аьр кимде де сиз, бармаклар, онавсыз,
Тек сиз бирдей тувылсынъыз. Ол неге?
Бар бармаклар, суьедилер аявсыз
Кавга мынан халк уьмитин уьзбеге.

Аьр кимде де сиз барсынъыз, бармаклар,
Йол дослыкка, татымлыкка ашынъыз.
Косылысып юмырыкка, бармаклар,
Кавга йолын суьйгенлерди шашынъыз!

(Л. Джелкашиева)

III. Уьйге берилген исти тергев.

1. Ятлавды окыйдылар

2. Ятлав бойынша соравлар:

- Янъы йыл байрам бизде калай озады?
- Савкатларды балаларга ким береди?
- Сиз уьйде – аьелде Янъы йылды калай йолыгасыз?

3. Кыс акында юмакларды шешуьв (*Юмаклар 68-69 бетте*)

4. Кыс акында айтувларды эм такпакларды окып, калай анълаганынъызды айтув, соьзлердинъ маьнесин айтув: **уьвит, уьлкер, кыямет.**

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв:

– Кыс айларында тагы да кайдай байрам бар? (*Аьскершилердинъ куьни – 23 февраль*)

– Аталыкты коршалав куьни деп неге айтылган? (*Бизим Элде сол куьн аьскершилик тувган деп белгиленеди*)

– Аьскер не уьшин керек?

– Аьскершилердинъ акында ким окыган яде телевидениеден коьрген?

– Согыс акында фильмлер ким коьрген?

– Бугуьн деристе кайдай тема? Окынъыз. (*А. Киреев «Эстеликтинъ алдында»*)

– Суьвретлерди кайда коьргенсиз? (*Экранда баьри ногой авыллардагы эстеликлерди коьрсетип, окытувшы хабарлайды*)

V. Тыншаюв такыйка

Бир, эки – ракета,

(*коллар йогарда косыладылар*)

Уьш, доьрт – самолет,

(*колларды яядылар*)

Бир, эки – кол согамыз,

(*согадылар*)

Уьш, доьрт – коллар белде.

Бир, эки, уьш, доьрт –

Энъкеемиз онъга, солга

Энъкеемиз солдан – онъга.

Бир, эки – уйтыламыз,

Уьш, доьрт – уйтыламыз.

Калай аруьв тыншаямыз!

Сонъ деристи озгарамыз.

VI. Янъы тема бойынша ислев

– Окытувшы ятлавды окыйды.

Созлик ис:

савыт – *оружие*

кара яв – *бек коьп душпан*

сынтас – *каменная плита*

эстелик – *памятник*

мермер – *мрамор*

наьлетлейди – *каргаиды*

поклон – *бас июв*

(*эстеликтинъ янында, килсе касында, мезарда – бирер миллетлер бас иедилер*)

– Окувшылар шеретлеп окыйдылар.

Соравлар:

– Ятлавда соьз кимнинъ атыннан барады? (*автор*)

– Эстеликке бас иймеге ким келеди? (*ана*)

– Анайдынъ янына ким келеди?

– Эстеликке сиз пешекейлер саласызба?

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Бугуьн кимнинъ акында окыдык?

– Эстелик меним эсимге неди туьсирди?

– Ятлавды калай окыдык?

– Деристе не зат ярады?

VIII. Деристи бегитуьв

– Эстелик не уьшин салынады?

– Кайдай эстеликлер коьргенсиз?

– Ногой йигитлердинъ кавгада катнасканы акында не билесиз?

– 9 Майда бизим Эл кайдай байрамды белгилейди?

Уьйге ис: Ятлавды ийги окып уьйренуьв.

Дерис 21

Деристинъ темасы: С. Капаев

Деристинъ мырады: «Куллык – уьйкен наьсип» деген боьлик пен окувшыларды таныстырув; куллыктынъ уьйкен тербиялав куьши акында хабарлав; ногой халк балаларын куллыксуьер этип тербиялаганы акында хабарлав; тил байлыгын оьстируьв.

Болаяк тамамлар: окувшылар темадынъ атына коьре деристе не акында айтылатаганын анълап айтпага кереклер; оьзлерининъ яшав сулыпларына коьре куллыктынъ яшавда уьйкен маьнесин анълайтаганларын коьрсетпеге кереклер; текстти алгасамай окып, соьзлердинъ лексика ягыннан маьнесин билмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Куллык акында ятлавлар, айтувлар эм такпаклар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген исти тергев: ятлавы окув

1. Берилген такпаклардынъ ызын айтадылар:

Баьтир тувса – (*элге наьсин*), ямгыр явса – (*ерге наьсин*).

Баьтир согыста шыныгады, (*болат кайнава шыныгады*).

Душпанга тастай каты бол, (*досынъа балдай таьтли бол*).

Ер шешекейсиз болмас, (*эл йигитсиз болмас*).

2. Соравлар:

– А. Киреев не акында айтады? Оьзинъиздинъ соьзинъиз бен айтынъыз. (*Шайыр эстеликтинъ алдында солдаттынъ эткен йигитлиги акында ойланады, халк дайым мунда келетаганын биледи, боьтен де тез-тез Ана, баласын кавгада йойган Ана келеди, окувшылар да, шешекей байламлары алып, эстеликке келедилер*)

3. Соьзлик ис:

– Берилген соьзлерге маьнеси ювык болган соьзлер тавып айтынъыз.

Кавга (*согыз, дав, куьрес*)

Баьтир (*йигит*)

Тувган Эл (*ата юрт*)

Куллык (*ис, аьрекет, каьр шегуьв*)

III. Янъы темады окумага аьзирленуьв

Соравлар: Буьгуьн оқып баслаяк боьлик калай аталган?

– Калай ойлайсыз, боьлик булай неге аталган? (*Куллыксыз яшав йок. Баьри затты да тек ис пен таппага болады*)

– Ата-аналарынъыз куллыктынъ акында не айтадылар?

– Уьйде сиз не этип боласыз?

– Биринши оқылаяк текстти С. Капаев калай атаган? («Аьрекетте – берекет»)

– «Аьрекетте – берекет» деп ногайда такпак бар. **Аьрекет** деген соьзди ис, куллык деп анълаймыз. Уьйде бир зат та этпей яшап болама?

– Авылда кайдай куллык болады? (*азбарда, бавда, авлада, кырда*)

Буьгуьн биз С. Капаевтинъ бизим яшавды куллыктынъ кайдай уьйкен маьнеси барын, тек куллыкшы аьдем наьсибин табатаганын калай коьрсеткенин оқып, хабарлаймыз.

IV. Тыншаюв такыйка

V. Янъы тема бойынша ислев

1. Текстти окув. (*Окытувшы окыйды*)

2. Соьзлик ис эм соравлар:

– Аьдем ырувы туьртинип баслаганлай тувган болартагы дегенди калай анълайсыз? (*Аьдем куллык этип баслаганда деген маьнеде*)

– **Тувдыклар** – балалар.

– Аьелде балады куллыкка кайсы заманнан алып уьйреткенлер?

– 7–8 ясында балалар не этип болганлар? Кызлар не затка уьйренгенлер?

– Эриншеклерге калай караганлар?

VI. Текстти ийги оқып уьйренуьв

– Текстти асыкпай, ясы уьйкен, яшавды билген, коьп коьрген эм анълаган аьдемдей болып, окыйсыз.

– Бир биринъизге соравлар айтып, явапларын тынъланъыз, тийисли белги беринъиз. (*Бирев тактага шыгады, калганлары соравлар аьзирлейдилер, сорайдылар*)

VII. Шайырлык такыйкалар

– Ф. Абдулжалиловтынъ «Ах, демеген – оьх, демес», Оь. Турманжановтынъ «Оьтпек» деген ятлавларын окыйдылар.

– Ким ийги оқыр экен?

- Кимге кайсы ятлав бек ярады?
- Кимнинъ окыганы сизге ярады?

VIII. Янъы темады бегитуъв

- С. Капаевтинъ асарында хабар не акында барады?
- Язувшы «Аьрекетте – берекет» деп неге атаган?
- «Берекет» дегенди калай анълайсыз?
- Кайсы ятлавдынъ аты такпак пан айтылган? («Ах, демеген – оьх, демес»)

- Сиз кайдай куллыклар этип боласыз?
- Сизинъ соьле бас куллыгынъыз кайдай? (окув)

IX. Оьз билимлеринъизге смайликлер мен белги беринъиз

Уьйге ис: Текстти окып уьйренинъиз. «Оьтпек» деген ятлавды яттан уьйренуъв.

Дерис 22

Деристинъ темасы: А.Култаев «Наьртуък ызан»

Деристинъ мырады: ятлавды ийги окып уьйретуъв; окувшыларды соравларды китаптан оьзлери окып, ятлавдан явапларын оьзлери излеп тавып, айттырув; тил байлыгын оьстируъв.

Болаяк тамамлар: А. Култаевтинъ акында билмеге, ятлавды *атыннан* не акында экенин анъламага, ятлавдынъ аьр сырасын алгасамай, тынълаганлар 11 бувынлы экенин билгендей этип, окымага кереклер. Айтувларды эм такпакларды калай анъламага керегин окувшылар, оьзлери шешип, айтпага кереклер.

Дериске керек затлар: янъы технологиялардынъ амаллары ман толкынласкан бийдай эм наьртуък ызанларды коьрсеткен суьвретлер.

Деристинъ юрис

I. Аьзирленуъв заман

II. Окув оьнерин оьстируъв

Оь. Турманжанов эм А. Киреевтинъ «Оьтпек» деген ятлавларын окув.

Оь. Турманжанов ятлавында не акында айтады? (*Оьтпектен таьтли, даьмли, ийги дуньяда бир зат та йок. Яшавдынъ энъ баалы заты – оьтпек*)

А. Киреев оьзининъ ятлавында калай айтады? (*Оьтпек бизим алдымызда аьзир болар уьшин, коьп куьш салынады, коьп заман кетеди, коьп куллыклар этиледи ...*)

– Шайырлар бизди не затка уьйретедилер? (*Куллыкты суьйип, эринмей баьри затты ийги коьнъил мен этпеге, оьтпекти ерге тасламай, оны бек баалап билмеге деп уьйретедилер*)

III. Ис алатлар акында юмакларды шешип уьйренуъв

Юмаклар

Мен кишкеймен, уллыман,
Ялпайтаман, сокканлай.
Курувшыдынъ кулыман,
Колга мени алганлай.
(*шоькиш*)

Тилим ялпак, кысылган
Тар дорбында сынаман.
Такталарды тысыннан
Мен ялайман, кыраман.
(*ыскы*)

Каьрип коьрме кардашты,
Тислери коьп туркында.
Кемирсе ол агашты,
Боран эсер астында.
(*пышкы*)

Ясалмасынъ менсиз зат,
Кереклимен мен сага.
Биз ушым бар, акыйкат,
Сок та, киргист тактага.
(мык)

Туткылыман, саплыман,
Оьткир, юка яклыман.
Язда пишен йыялмас
Менсиз маллы, атлыман.
(шалгы)

Эки куйрык, эки тил,
Каптырылсам, йибермен.
Шорт кесилер тез енъил,
Мык буьгилер белиннен.
(келпетин)

Бели онынъ кайтам-кайтам бувылган,
Оьзи ялпак, басы сапка айланган.
Уьйинъизде эртенъ сайын ол энди,
Эринмейин тазалаяк боьлмеди.
(сыпыргыш)

IV. Янъы темага абзирленуьв

Окытувшы:

Буьгуьн биз Анварбек Култаевтинъ язувшылык абрекетти акында соьз бардырамыз эм онынъ «Наьртуьк ызан» деген ятлавын окыймыз. **Ызан** деген соьз сизге аьруьв белгили: ол сабан ман айдалган эм эгин эгилген (шашылган) ер, **нартуьк** – орысша кукуруза. Сосы соьз шеркеш тилден деп айтадылар, орысшага коьширсенъ – богатырское зерно. Коьресизбе, ногой тилде орыс эм баска миллетлерден келген соьзлер коьп, ама бизим соьзлер де орыс эм баска миллетлерде коьп айтыладылар. Суьйтип, аьр тил оьз лексикасын (тил казнасын) байытады.

V. Тыншаюв такыйка:

Калемди ерге салып
(саладылар)

Биз акырын турайык,
(турадылар)

Сонъ калемди алмага
Ййилемиз биз ерге
(каьлемге колларын созадылар)

Энъкеемиз, турамыз!
Энъкеемиз, турамыз!
Энъкейип – турып,
Энъкейип – турып,
Белимизди язамыз!
Окувдан ял аламыз!
Сонъ калемди алайык,
(аладылар)

Тагы язып баслайык!
(олтырадылар)

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Ятлавды окув (окытувшы аьр бир сыдырады анълатып окыйды).

– Ятлавдан сонъ берилген бес соравга явапты ятлавдан тавып окынъыз. (ишинъизден). Калай окымага керегин оьзинъиз ойланып, анълап, окынъыз.

– Ятлавды шеретлеп окувшылар окыйдылар. (соьзлерди бувынлап окып уьйренедилер: наьр–тук, бас–та, ал–тын–ла–сып, сыл–ты–рай)

Окытувшы: окыганда, бизим коьзимиздинъ алдында ызан коьринеди; тенъиздей, нартуьк алтынласып шайкалады. **Тал тенъиздей**, неге десе, нартуьктинъ бийиклиги 2–3 метр болады. Сонынъ уьшинде, окыганда, баьри затты коьрип тургандай этип окымага тийисли.

– Биргелесип (хоровое) окув.

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

VIII. Деристи бегитув

– Ис акында айтувларды эм такпакларды окув, олардынъ маънелерин айтув.

– Ятлавды не ушин яратканын айтув.

Уйге ис: Ятлавды аруув этип оқып уйренинъиз.

Дерис 23

Деристинъ темасы: Ю. Аюбов «Айванлардынъ сезимлери»

Деристинъ мырады: окувшыларды янъы боблик пен таныстырув; табиатты суыйип, оны саклап билмеге тербиялав; табиаттынъ ярасыклыгын, алеметлигин анъламага уйретуув; туурли куслардынъ, айванлардынъ яшавын, олардынъ кылыпларын, сезувлерин тергеп, билип, оларды анълап уйретуув; тил байлыгын остируув.

Боляк тамамлар: окувшылар асар нединъ акында экенин бобликке коьре, тексттинъ *атыннан* билмеге кереклер, оқыганда, ар бир узыктынъ маънесин анъламага, тез эм дурыс оқып, сонъ **ишиннен окувга** коьшип, озининъ окув сулыбын остирмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Табиат коьринислери, айванлардынъ суьвретлери.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Тил байлыгын эм окув сулыбын остируув

1. **Базласув:** Ким коьп айтувлар эм такпаклар айтар? (куллык акында)

2. Аслыклардынъ атын айтынъыз. (*Арпа, сулы, наьртуьк, бурж, карабийдай, тары, бийдай*)

3. Сол соьзлерди орысшага коьширинъиз.

4. Ятлавды оқыдылар. («*Наьртуьк ызан*»)

Сиз билесизбе? Наьртуьк энъ пайдалы оьсимлик экенин?

Наьртуькти аьдем 12 000 йыл артта ашап баслаган. Ол замандагы наьртуьк баска болган. Узунлыгы тек 4 сантиметр. Аьдем оны яратып, пайдалы экенин анълап, эгип, аруув карап, остирип баслаган. Сиз билинъиз, баьри зат та кыр оьсимликлер болган (дикий), аьдем оьзи эгип, оьзи остиргенде, аслыклы оьсимликлер туурленгенлер. Наьртуьктинъ де юзлеген туурлиси бар.

Россияда халк наьртуькти тек 400 артта таныган, суыйген эм туурли-туурли аслар этип баслаган.

Наьртуьктинъ баьри ери де пайдалы. Нартуькти кайнатып, кувырып ашаймыз. Уннан не де этиледи: мамырса, баста, оьтпек, каша, пирог, торт эм тагы да коьп затлар.

Наьртуьктен этилген аслар боьтен де кишкей балаларга, спортсменлерге пайдалы.

Баьриннен де артык – яс наьртуькти кайнатып ашасанъ, онда витаминлер коьп.

Авырган аьдемлер наьртуьктинъ йибек шашларыннан соьл этип (сок) ишедилер.

Наьртуьктинъ япыраklarын, туркларын мал ашайды.

Наьртуьк оьсип бараятырган яс аьдемге куьш береди.

Алемети сол, баьри оьсимликлерден эсе, тек наьртуькте алтын табылган!

Наьртуьк уннан аьзирленген асларды суыйип ашанъыз!

III. Янъы темады уйренмеге аьзирленуув

1. Буьгуьн биз янъы бобликке коьшемиз. Онынъ атын тактадан окинъыз. (*Табиат*) Табиат деген соьзди калай анъламага керек? Табиат – ол бизди курсалаган зат: таза ава, йылгалар, коьллер, тенъизлер, булаklar, орманлар, тавлар, кырлар, баьри оьсимликлер эм айванлар дуныясы. Табиат – ол уйкен байлык. Мине калай язады табиаттынъ акында Юсуф Аюбов – бизим ногай халктынъ ишинде табиатты бек билген, суыйген, саклаган аьдем. Ю. Аюбов бизди табиатты тергенъиз,

анъланъыз деп уйретеде. Ол балыкшы, анъшы болган, ама ол уйге коьп балык, коян яде баска кийик (дичъ) аькелейим деп шалыскан йок. Анъшы табиатты терге-меге, онынъ аьлеметлигин коьрмеге шалыскан. (*Киш-кей текстти окув*)

Ю. Аюбов яшаган заманда «Телепутешествиелер» болган йок. Соьле баъри затты излеп, тавып, окымага яде коьрмеге амал бар. Коьп йыллар артта Ю. Аюбов-тынъ табиат акында язган затларын халк сукланып окыган эм коьп затты биринши кере язувшыдан билген. Буьгуьн биз де табиатты суьйген эм билген аьдемнинъ язганларын окыймыз.

IV. Тыншаюв такыйка

V. Янъы тема бойынша ислев

1. «Айванлардынъ сезуьвлери» деген текстти окув. (окытувшы окыйды)

2. Соравлар:

– Сыйыр кимге савдырады? Неге? (*Тек уйренген аьдемге. Ол баскады ийисиннен билеп, савдырмайды*)

– Ат неге пыскырады?

– Анъшы ийтти ызга калай туьсирмеге керек?

– Ийт иесине кашан уьреди?

– Айван кайзаман оькиреди? Аьдем мен айванлар-дынъ сезуьвлери калай баскаланады?

– Нелердинъ сезуьвлери боьтен де куьшли?

VI. Текст бойынша куллыкты бардырув

1. Алты уьзикти алты окувшы окып, калай анъла-ганын айтады.

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Деристе не зат билдик?

– Дерис неге ярады?

– Не уьшин ярамады?

VIII. Тамамлав

1. Хабарды ким язган?

2. Ю. Аюбовтынъ акында не билдинъыз?

3. Айванлардынъ сезимлери дегенди калай анъла-дынъыз? (*Коьруьв, эситуьв, ялап билуьв, ийискилев*)

4. Айванлардынъ коьбисине кайдай сезуьв ярдам этеди?

Соьзлик ис: Ярдам деген соьзге маьнеси мен ювык болган соьзлер табынъыз. (*коьмек, демеь, колласув*) Аьр соьз бен йыйма туьзинъиз.

Уьйге ис: Окып, хабарын айтып билуьв.

Окытувшыга ярдамга

«Ногай аслар акында»

Бурынгыдан калган ногай аьдет бар:

«Конак келсе, алдына сыпыра тизип сал!»...

Пыслак, оьтпек, бавырсак.

Йсси *шай* ман *бал*, *каймак*

Таьтли пискен *йыпатак*!

...Балавыздай сары май,

Тостакайда *торта май*...

Ногайымнынъ асы коьп

Аьр заманда, курсак ток!

Бай ногайым асларга,

Толы сыпыра аьр заман!

...Бар ногайда таьтли *соьк*,

Табада *наьртуьк оьтпек*.

Кайкана ман *шырлама*,

Инъкал, *кыйма эм лакса*,

Исси пискен *мамырса*...

Телпекте йылы *баста*,

Наьртуьк уннан *алпама*!

Сислик, *куьырдак*, *кыйма*,

Ботка, сокта, толтырма!

Сызык, *торта*, *тарама*,

Кызарып пискен *ералма*!

Кымыз, *чорон эм боза*,

Болган алдын ногайда!

Куьзде сойып малларды,

Этти каклап салганлар.

Янғы сойылган малдан,
Даьмли *сорна* асканлар!
Этти асып аьр дайым, –
Авыршага малганлар...
Оны суьйип аьр дайым,
Баста ман ашаганлар!
Уьйре асып – онага,
Таьтли *катык* катканлар!
Уьйкен аьдемди сыйлап –
Койдынъ басын салганлар!
... Кайбирисин айтайым,
Аска бай бек ногайым!

(А. Кумратова)

Дерис 24

Деристинъ темасы: Ю. Аюбов «Балыклардынъ кылыплары»

Деристинъ мырады: текстти дурыс окып уьйретпеге; диалогты, токтав белгилерине бойсынып, ийги окымага эм озлерин де диалог туьзип уьйренмеге тускарлав; табиатты суьйип, оны тергеп эм анълап, зыянламай, сакламага тербиялав.

Болаяк тамамлар: окылган асарды эситип, анъламага шалысув эм кайдай жанр ман язылганын белгилев керек; балыклардынъ кылыпларын окув усталыгы ман жанрга келискен, интонацияга бойсынган давыс пан окымага кереклер.

Дериске керек затлар: «Маьметекей» журналдан балыклардынъ суьвретлери.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген исти тергев

Соравлар:

- Кайсы айванга кайдай сезуьвлер ярдам этеди?
- Аьдемнинъ сезуьвлери кайдай?
- Айванлардынъ сезуьвлери акында кужырлы, сейирли не затлар билесиз?

III. Тил байлыгын оьстируьв

Орысшадан ногайшага коьшируьв. Суьвреттеги айванларды коьрсетуьв.

Лев – *арслан*

Тигр – *каплан*

Медведь – *аюв*

Волк – *боьри*

Рысь – *балмысык*

Зубр – *був, домбай*

Шакал – *арзу*

Барсук – *борсык*

Степная лиса – *карсак*

Лиса – *туьлки*

IV. Юмаклар шешуьв

Явапларда – табиат коьринислери

Коьплеген халклардыкынша, ногай халкынынъ да юмаклары ахыр-туьрлилери. Олардынъ бирлери табиат аьллери мен, баскалары аьдемлер мен, айванлар ман, оьсимликлер мен эм озгелер затлар ман келистирилп туьзилгенлер. Тоьменде табиат коьринислери мен байланыслы юмакларды шешип каранъыз.

Ак йибекти япкандай,

Кыста ерди ябады.

Куьн йылынса, танъ атып,

Ол сув болып агады.

(кар)

Тепсе толы кувырмаш,

Ортасында нур калаш.

Йылт-йылт этип аспанда,

Бийийдилер орада.

(ай эм юлдызлар)

Терек уйкен, япалак,
Бар он эки тек бутак.
Аыр бутакта отыз таяк,
Арты кара, алды ап-ак.

(*йыл, он эки ай, отыз куьн, куьн эм туьн*)

Биз, биз эдик, биз эдик,
Биз мынълаган кыз эдик.
Танъ атканша яйылдык,
Танъ атканда, йыйылдык.

(*юлдызлар*)

Кара атым калтыравык,
Кабыргасы йылтыравык.
Дем алганман мен тавда,
Ювыраман йылгада.

(*сув*)

Узын бойлы кыз-терек,
Турмысы – тап эбелек.
Ыслайым десем, ягасы йок,
Ашайым десем, бир асы йок.

(*туьтин*)

V. Янъы темага аьзирленуьв

– Сиз табиат акында кайдай янъы затлар билдинъиз?

– Эсинъизге туьсиринъиз, табиат дегенди калай анълайсыз?

– Табиатты калай сакламага керек?

Окытувшы: Буьгуьн биз Ю. Аюбовтынъ тагы да бир аьруьв хабарын окыймыз. Хабардынъ атын тактадан окынъыз. («*Балыклардынъ кылыплары*») **Кылып** деген соьзди калай анълайсыз?

VI. Тыншаюв такыйка

VII. Янъы тема бойынша ислев

1. Текстти окув (*окытувшы окыйды*)

2. Соьзлик ис:

Головня – коьнек

Рак – шаян

Сазан, карп – балыклар
Леска – балык ыслайтаган йип

3. Соравлар:

– Балыклар не затка таласадылар?

– Сазан неди сезеди?

– Сазан шылавшанды неге ашамайды?

4. Окувшылар текстти басында кужырлы хабардай этип, сонъ сазаннынъ ойларын куьбирденип, сорав, тавыслав, хабар йыймаларды, токтав белгилерине бойсынып, окыйдылар.

VIII. Окыганды тамамлав

– Кимнинъ хабарын окыдык?

– Хабар эртегидей болып неге язылган? (*Балыклар соьйлейдилер, ойланадылар ...*)

– Хабар сизге ярадыма?

– Сизинъ йылгада кайдай балыклар бар?

– Кайдай балыклардынъ атларын билесиз?

IX. Оьз билимлерине белги беруьв

Уьйге ис: Хабарга коьре суьврет ясанъыз.

Дерис 25

Деристинъ темасы: Салимет Майлыбаева «Терегим»

Деристинъ мырады: Ятлавды ийги окып уьйретуьв; тил байлыгын оьстируьв; табиатты суьйип, ога колыннан келген ярдамын этип тербиялав. Табиаттынъ дуныясын тешкерип, коьрген, билген затларын хабарлап уьйретуьв.

Болаяк тамамлар: ятлавды ийги окып уьйренип, интонациядынъ ярдамы ман шайыр ятлавды кайдай коьнъили мен язганын, окувшыды автор не затка уьйрететаганын айтып билмеге кереклер.

Дериске керек затлар: туурли емис тереклердинъ суьвретлери.

Деристинъ юриси

I. Дериске аьзирленуьв

II. Уьйдеги исти тергев: хабардынъ иштелигин кыскаша айтув.

– Язувшыдынъ язган хабарына ыйнанасызба? (Ю. Аюбов бек ийги анъшы болган, ол айванлардынъ яшавларын, олардынъ сезуьвлерин кылыптарын терген, карап турган эм билген)

Билесизбе сиз: Бирер балыклар явдан сакланар уьшин сувдагы оьленлерге тыгыладылар, кешке дейим ясырынып, сонъ оьзлери анъга шыгадылар. Айтпага, **сыла балык.** (судак)

Шортан (щука) болса язда яшайтаган меканын да (ерин) авыстырады. Кевдесин сув оьсимликлерден шыгармай, анъсыздан увак балыкларга атылады эм оларды тез ютады.

Яркай (плотва) болса энъ кылыплы балыклардынъ бириси болады. Сувга туьскен кармак пан ол ойнайды, ян – яныннан туьртеди, сонъ бирден шылавшанды тислейди, балыкшы кармакты коьтергенше, шылавшанды ютады.

Балык (Леиц), эгер сувга кайыктынъ яде балыкшыдынъ куьлеткиси сувга туьссе, эш янаспайды сол ерге, сонынъ уьшин, балык ыслаякта, куьлетки сувга туьс-пегендей болып, балыкшы орынласпага керек.

Борай (карась) бек эриншек балык. Ол, кармакка туьссе, эрингеннен талпынган да этпей, эриспей, кыймылдамай балыкшыдынъ колына туьседи.

Алабугадынъ (окунь) оьзининъ ясырынатаган тесиклери бар. Балыкшыга алабугады ысламага бек кыйын. Балыкшы балыклардынъ кылыптарын билмеге керек.

– Балыкларды не мен ыслайдылар? (кармак пан, йылым ман эм с.б.)

III. Тил байлыгын оьстируьв

Балыклардынъ атларын орысшадан ногайшага коьширип айтынъыз:

Окунь – алабуга

Форель – алашоргай

Пескарь – бокай, кумкабар

Щука – шортан

Сом – яйын

Плотва – яркай

Судак – бутакай, сыла балык

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

– Кайдай емис тереклердинъ атларын билесиз? (айтадылар)

– Буьгуьнги бизим янъы темады окинъыз. (С. Майлыбаева «Терегим»)

– Калай ойлайсыз, нединъ шайыр акында язган?

– Окыганда, теректинъ аьдемге кайдай пайдасы бар экенин айтынъыз.

V. Тыншаюв такыйка

Орынымыздан биз турамыз,

Турган ерде уйтыламыз!

Бир – эки – уьш – доьрт,

Бир – эки – уьш – доьрт.

Аркамызды туьз ыслаймыз,

Бир – эки – уьш – доьрт,

Бир – эки – уьш – доьрт.

Туьп – туьз болып биз турамыз.

Калай аруьв уйтыламыз.

Бир – эки – уьш – доьрт,

Бир – эки – уьш – доьрт.

Уйтылып, биз тыншаймыз.

Бир – эки – уьш – доьрт,

Бир – эки – уьш – доьрт,

Орынымызга олтырамыз!

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Ятлавды окув (окытувшы окыйды)

2. Соравлар:

- Тереклерге кайдай карав керек?
- Терекке киреш неге куядылар?
- Сизде кайдай тереклер бар?
- Тереклерди ким калай карайды? (*куртлардан саклайды, сувгарады, тубин босатадылар*)

3. Окувшылар ятлавды окыйдылар

- Ким ийги окыр?
- Ким асыкпай окыр?

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

- Дерис калай озды?

VIII. Тамамлав:

- Буьгуьн кайсы шайырдынъ ятлавын окыдык?
 - Калай ойлайсыз, шайыр ятлавын «Терек» деп атамай, «Терегим» деп неге айткан?
 - Шайыр бизди неге уьйретеди?
 - Тереклер каравшы калай айтылады? (*бавшы*)
- Уьйге ис:** ятлавды яттан уьйренинъиз.

Дерис 26

Деристинъ темасы: Е. Булатукова «Туьлкидинъ кылыбы»

Деристинъ мырады: Е. Булатуковадынъ яратувшылык йолы ман таныстырув; хабардынъ маьнесин айтып уьйретуьв; койшыдынъ эткен яхшылыгын окувшыларга анълатув; туьлкидинъ кылыбын калай коьрсеткенин окувшылардынъ оьзлерине айттырув.

Боляк тамамлар: Окувшылар хабарды дурыс окып уьйренмеге, хабардынъ атына коьре не акында соьз бараягын, оьзлери ойланып, текстке план туьзип билмеге, планга коьре хабарлап уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: табиятка багысланган ятлавлар.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген борышты тергев

- Ятлавды окыйдылар.
- Емис тереклердинъ атларын айтадылар.
- Кайдай емислердинъ аьдемлерге кайдай эмлев пайдасы бар? (*хабарлав*)

III. Тил байлыгын, окув шеберлигин оьстируьв

Ятлавларды окув

Терек бизге бек керек –
Ол кургакты йояды.
Терек биткен ерлерде,
Ел зарарын кояды.
Терек дымды тартады,
Эгин оьсим табады.
Маллар эркин яйылып,
Авыз толып кабады.
Терек эгип авлага,
Йолларга эм кырларга,
Авылларды коьмилтип,
Ясырармыз бавларга.

Аьлбели

Аьруьв аьдем экти терек – аьлбели,
Аьр яз сайын шешекейлер атсын деп.
Авылдаслар болып кувнак коьнъилли,
Татым яшап таьтли емис татсын деп.

(*М. Авезов*)

Яс терек

Шашайым яс терек,
Узак йолга салкынлык,
Оьсип кетер бу терек,
Бере кояр салкынлык.
Келген йолавшы
Терек туьпте ял этер.

Салкынлыкка суыйинип,
Алмасын ашай кетер.
Баратаган йолавшы,
Терек туыпте сен токташ,
Бутакларды сындырмай,
Алмаларды сен ашаш!

(О. Танаева)

V. Янғы темады уйренмеге аьзирленуьв

– Буьгуьнги темады айтынъыз (Е. Булатукова «Туьл-
кидинъ кылыбы»)

– Неге хабар булай аталган экен? **Кылыбы** дегенди
калай анълайсыз? (уловка, хитрость; нрав, характер,
проделки, шалости)

– Туьлкидинъ акында кайдай хабарлар, эртегилер,
баснялар билесиз? (Ногай тилде, орыс тилде окыган-
ларын эсине туьсиредилер)

– Экинши класста кайсы айваннынъ кылыгы акында
окыгансыз? («Туьединъ кылыбы»)

– Туьлкидинъ акында айтсак, биз оны кайдай айван
деп билемиз? (акыллы, кылыплы, айлежи)

– Буьгуьнги хабарда язувшы туьлкиди калай коьр-
сеткенин билейик.

V. Тыншаюв такыйка

VI. Янғы тема бойынша ислев

– Хабарды окув (Окытувшы окыйды)

– Окувшылар окыйдылар.

– Сорав, тавыслав йыймаларды дурыс окып уйре-
нуьв.

– Тоьмендеги соравларга явапларды тексттен излеп
табынъыз, окынъыз:

а) Туьлки йылгага не уьшин туьсти?

б) Ол неге ясырынды?

в) Кайда ясырынды?

г) Койшы анъшыларга не деди?

д) Анъшылар кеткен сонъ, койшы не этти?

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Буьгуьнги деристе сиз не билдинъыз?

– Не уьшин оьзинъызге разы боласыз?

VIII. Тамамлав

– Сиз кимнинъ хабарын окыдынъыз?

– Хабар калай аталган? Неге?

– Бу хабарда туьлкидинъ кайдай кылыгын коьрди-
нъыз?

– Орыс тилде туьлки акында кайдай эртегилер окы-
гансыз? («Лисица и журавль», «Лисица и тетерев»,
«Волк и лисица»)

– Эртегилерде туьлки калай коьрсетиледи?

Уйге ис: «Табиат» деген боьликтен класста окыл-
маган затлардан сайлап, яраткан ятлавды яде хабарды
окынъыз.

Дерис 27

Деристинъ темасы: А. Мурзабеков «Язлык»

Деристинъ мырады: янғы боьлик пен окувшылар-
ды таныстырув; табиаттынъ энъ ыспайы шагын калай
суьвретленгенин коьрсетуьв; язлык акында окыган
затларын, эске алып, кайтаралав; язлыктынъ акында
окувшыларга хабар туьздирип уйретуьв, тил байлыгын
оьстируьв, окув сулыбын, шеберлигин арттырув.

Болаяк тамамлар: Окувшылар ятлавды ийги этип
окып уйренмеге, шайырдынъ шатлык коьнъили мен
язганын оьзлерининъ дурыс окувы ман коьрсетпеге,
рифмалардынъ калай туьзилгенин, тешкерип, коьрме-
ге кереклер. (аабб, абаб)

Дериске керек затлар: Язлыктынъ суьврети.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Тил байлыгын, окув шеберлигин оьстируьв

1. «Ол не эди?» Юмакларды окув. Аыр юмакты уышер окувшы окыйды: доьрт сыдырады – бириси, уыш сыдырады – экиншиси, сонъгы сыдырады – юмактынъ шешилуьвин – уьшинши.

2. «Мен коянман» деген ятлав оқылады. Коян калай суьвретленгенин окувшы оьзининъ соьзлери мен айтады.

3. Кыр айванлардынъ атларын эске аладылар. (*був, арслан, боьри, каплан, борсык, керекшин, балмысык*)

III. Уьйге берилген исти тергев:

1. «Туьлкидинъ кылыбы» деген хабарды кыскаша хабарлав.

2. Оьзлери сайлап оқыган асарларды, уьйренген ятлавларды яттан айтув яде окув.

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуьв

Окувшыларды янъы боьлик пен таныстырув:

– Буьгуьн кайдай боьликти уьйренип баслаймыз. (*«Язлык»*)

– Кайдай суьврет боьликке явап бередиди? (*Язлыктынъ басы, шешекей атып баслаган шагы*)

– Бу боьликте тагы да кайдай суьвретлер коьресиз? (*Балалар кус уялар ясайдылар. Баласы 8 мартта анасын шешекей берип кутлайды*)

Сиз билесизбе? Бизим халк алдын Янъы йылды март айында белгилеген. Март айы – **навруз ай** деп айтылады. Март – язлыктынъ биринши айы. Табиат уянган, карлар ирип, ер йылынган, кырларда язгы куллыклар басланган. Тоьгерек як ярасыкланган. Куллыкшы халк язлыкка бек суьйинген. Эм бизде энъ ийги байрам – навруз байрам болган.

V. Тыншаюв такыйка

Биз юремиз, юремиз!

Биз юремиз, юремиз!

Аста тыныс аламыз!

Аста тыныс аламыз!

Ян-якка биз караймыз!

Коркак коян бизди коьрип,

Каргып – шоршып кашады!

Биз артыннан шабамыз!

Арып, артка кайтамыз,

Биз дериске кайтамыз!

VI. Янъы тема бойынша ислев

– Ятлавды окув.

Соравлар:

– Ятлавды ким язган?

– Яздынъ кайдай аьрекети бар?

– Язлык кайдай туьрленислер аькелди? (*яйнап, шыбын, ширкей ойнатады, ямгыр ман баьри затты ювады*)

– Балалар шаналарын не затка авыстырадылар? (*кайыкларга*)

– Язлыкта сиз оьзинъиз не зат коьресиз, айтынъыз.

– Азбарда кайдай ислер басланадылар?

Соьзлик ис:

– **Кув шоьплер, ян – янувар, ызыгыюв** деген соьзлерди калай анълайсыз? (*курыган енъил шоьплер, барыянлы затлар, шабысып, бири бирин озып*)

– Язлык **аьрекет кеби мен** деген соьзлер мен не айтпага суьведиди, орысша калай айтар эдинъиз. (*Весна с деловитым видом или весна деловито пришла*)

– Ким яздынъ шав-шувын, завыклыгын коьрсетип окыр экен? (*окыйдылар*)

VII. Суьврет бойынша ислев

– Суьвретте не коьресиз?

– Алдыда не коьресиз? (*Шешекейленген терек, яп – ясыл кыр*)

– Коьктинъ туьси кайдай?

– Арттагы планда тагы да не коьресиз?

– Ава кайдай экенин сезесизбе?

– Суьвретке карасанъыз, коьнъилиюьиз кайдай болады?

– Суьвретке ятлавдынъ кайсы соьзлери келиседи? Окынъыз.

VIII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Буьгуьн деристе не затка уьйрендинъиз?

– Деристен сонъ озинъиздинъ аьрекетинъизге кайдай белги бересиз?

IX. Тамамлав

– Ятлавды 5 такыйкадан ким ятлап уьйренер? (окыйдылар)

Уьйге ис:

Ногайдынъ бурынгы халк календарин окып, уьйренип келуьв.

Язлык акында «Маьметекей» журналдан ятлавлар коьширип язынъыз.

Дерис 28

Деристинъ темасы: С. Капаев «Ана»

Деристинъ мырады: Окувшыларга 8 март байрамнынъ тарыйхын анълатув; С. Капаевтинъ анага багысланган ятлавы ман таныстырув; ятлавдынъ маьнесин анълатып, темадынъ кайдай тербиялав куьш барын коьрсетип, юректен шыккан сезимлер мен окытып уьйретуьв, анага сый эм суюв тербиялав.

Боляк тамамлар: Окувшыларга ятлавдынъ атына коьре, окытувшыдынъ ана акында хабарлавына коьре, ятлава аьр бир соьздинъ маьнесин билдирип, юрекке еткерип, окып уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: ана акында йырлар, ятлавлар, суьвретлер. (тактада)

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген исти тергев

1. Тептерге язылган борышты тергев.

2. Заман, йыл шаклары акында такпакларды эм айтувларды окув. (балалар окыйдылар)

3. Табиат: халк сынавларын окув.

4. Уьйде уьйренип келген ятлавларын окып, ким язганын, калай анълаганын айтадылар.

III. Шайырлык такыйкалар (Ятлавларды окыйдылар)

1. Навруз келди

Кырды-ойды яп-яс этип,
Навруз келди, кыс кашып,
Авыл шети, тоьстуьп бети
Наьзик шаьбден гуьл ашып.

Курт-кумырска каьрин шегип,
Язлык кирип, яйнадылар.
Йылга бойда борк-борк этип,
Булак сувлар кайнадылар.

Навруз келди-яслык келди,
Яп-ясыл кийип, ярдырып.
Коьк ийилди, тамшы тамды
Кара да ерди кандырып.

(С. Капаев)

2. Язлыктынъ тынысы

Аяз тамам тынган арып,
Кар ирийди тавларда.
Шорылдайды сув окталып,
Актарылып ягадан.

Янланганы табиаттынъ
Коьринеди аьр якта.
Эситемен бакакактынъ
Баркылдавын сазлыкта.

Эне сыйыр туры ялап
Янъы тувган бузавды.
Кашты кара ийт адалап,
Коьрип йолда ак казды.

Юрегиме якын аьр зат:
Шуваклы куьн эм явын.

Язлык йырга халк канагат –
Коьресинъиз тынълавын.

Козылардынъ манъыравын
Эситемен сол йырда.
Канат кагып оьр барувын
Лашын кустынъ йогарда.
А. Киреев)

Соравлар: А. Мурзабеков, С. Капаев, А. Киреев йылдынъ кайсы шагын коьрсетип язганлар? (*Язлык*)

– А. Мурзабеков «ян-янувар шапкылап, ызыгыюв болдылар» дегенди, Киреев оьзинше калай айтады, кайдай ян – януварлардынъ атларын айтады. (*Сыйыр, бузав, ийт, козылар, лашын кус ...*)

– С. Капаевтинъ кайсы соьзлери келисип келедилер А. Мурзабековтынъ ятлавлары ман? (*Навруз келди – яслык келди яп – ясыл кийип, ярдырып*)

– **Яслык келди** дегенди калай анълайсыз? (*Язлык – йылдынъ яслыгы, кыс – йылдынъ картлыгы*)

IV. Янъы тема ман ислевге аьзирленуьв

Окытувшы:

Эгер анадынъ акында язылган ятлавларды, йырларды, айтувларды, такпакларды, хабарларды бир ерге йыйнасак, олар сав каладынъ яде уйкен авылдынъ ерин алган уйге сыймас эди. Ятлав язып, йыр йырлап билмеген аьдем де ишиннен энъ ийги соьзлерин анасына каратады, неге десе АНА – аьдемге ян береди, баласын оьстирер уьшин уйкысын боьледи, юректен келген суьйимин береди. Йыр язып билген йырлайды, ятлав язып билген ятлав язады, суьвретлеп билген анасын энъ ярасык этип ясайды дурбатта, ама баьриннен артык **анага**, эгер баласы авырмаса, тынълавлы болса, куллык-суьер эм юмарт болса. Бизим ийги окувымыз, тынълавлы болувымыз анага энъ ийги савкат болады. Сол зат дайым эсинъизде болсын. Буьгуьн биз С. Капаевтинъ кишкей ятлавын окыймыз, ама маьнеси онынъ бек уйкен.

V. Тыншаюв такыйка

VI. Янъы тема бойынша ислев

Ятлавды окув

(*Окытувшы окыйды*)

Аьр инсаннынъ сыйлы борышы –
Ана атын
Кир тийгистпей, юрегинде
Сакламага.
Калай кыйын янсыз затка
Ян эндирген,
Ана суьтин, алал суьтин
Акламага.

– Окувшылар окыйдылар.

– Ана акында йыр тынълайдылар.

– Айтувларды, такпакларды окыйдылар. (*Окытувшы анълатады*)

– Ана акында билген ятлавларын окыйдылар.

VII. Оьз билимлерине белги беруьв

– Оьзинъизге кайдай белги саласыз?

VIII. Тамамлав

– Буьгуьнги дерисимиз кимге багысланган?

– Ятлавды ким язган?

– С. Капаев не деп уьйретеди окувшыды? (*Анадынъ кыйынын аклар уьшин, тынълавлы эм тербиялы болмага керек деп уьйретеди шайыр*)

– Кайдай айтув эсинъизде калды? Айтынъыз.

– Суьвретте не коьресиз? Айтынъыз.

Уьйге ис:

Ятлавды яттан уьйренуьв.

Ана

Кайда болсанъ да,
Мутпа ананъды.
Кобьрмеге асык,
Суйинтип оны.
Узакка оны
Сен эш таслама.
Заманым йок деп
Яшавда айланма.
Заманды, билсенъ,
Керек таппага.
Амалсыз ерден
Тап амал ога.
Изле канат сен
Ушпага анълап.
Бир де болмаса,
Иолда яявлап.
Сага боьридей
Боран улысын.
Сонда тыпырдап
Юрегинъ соксын.
Сен, мутпас, уьшин,
Баланъа кара...
Ялайсынъ оны,
Усатып балга.
Ол кирип келсе,
Кувнайсынъ ога.
Кобьзлеринъ канмай
Карайсынъ ога.
Кайсы ана да
Тамам сонадай.
Суйер баласын
Ишке салгандай...

(М. Киримов)

Дерис 29

Деристинъ темасы: Ф. Абдулжалилов «Шынты кардашлык»

Деристинъ мырады: Хабарды окып, патриотлык сезимлерин эндируув; бизим халктынъ Уллы Аталык согысында эткен йигитликлери акында билимлерин обстируув; атайы ман уныгы Енъуевди ювыклатар уьшин калай куьрескенлерин окувшыларга еткеруув; тил байлыгын обстируув.

Болаяк тамамлар: Окувшылар, язылган асарды окыганда, коьз алдына болган затларды аькелип уьйренмеге кереклер; берилген сорауларга явапларды тавып, окып, хабарламага кереклер; язувшыдынъ тил шеберлигин анъламага эм калай анълаганын айтып уьйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Ф. Абдулжалиловтынъ «Куьш-лилердинъ аьели» деген китабы, текстке келискен суьвретлер. (111 бетте)

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуув заман

II. Уьйге берилген исти тергев

а. Ятлавды окыйдылар.

б. Айтувлар эм такпаклар айтадылар.

III. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуув

1. Окытувшы «Енъуев байрамы» деген кишкей текстти окыйды.

2. Янъы темадынъ алдында окытувшыдынъ кирис соьзи: Сиз окылган тексттен кавга кашан басланган, оны ким баслаган, кашан кутылганын эситтинъиз. 9 Май – Енъуев Куьни экенин билесиз.

Ер дуныядынъ туьрли ерлеринде кавгалар бола турадылар, ама энъ авыр, энъ кан тоьгисли кавга Уллы Аталык кавга болады. Бизим тувган Элимиз 1418 куьн душпан ман куьрескен, кавгада болмаган бир тукум да

болмаган. Аыр аьелде болган эр киси Элин сакламага кеткен, заводларда, фабрикаларда, кырларда балалар, эсли аьдемлер ислегенлер.

Фашистлер келген ерлерде партизанлар куьрескенлер. Ол заманда бизим Элде, СССР-де, 200 миллион аьдем болган – 180 миллет. Бир анадан тувгандай болып, совет халкы, канын – янын аямай, куьрескен. Солардынъ ишинде Ханмурза Кумуков. Коькиреги мен дзотты явып, йолдасларын аьжелден куткарады. Летчиклер Хусин Абишев, Мурат Раскельдиев фашистлерди самолеттан кырганлар.

Яс кызалак, пионерка Крымхан Мижева атасы ман Марух перевалга партизан отрядка барган эм йигитлерше янын берген. Аыр бир авылда тувган ерин, уьйкен Элин саклаган йигитлерге эстеликлер бар.

Фашистлер, бизим авылларга келгенде, коьп аьдемлерди язалап оьлтиргенлер, ама халк фронтка азыктуьлик йиберген, душпан ман ясыртын куьрес бардыган. *(Партизанлар)*

Язувшы Фазиль Абдулжалилов аьскерде тувган Элин коршаллаган, йигитлерше согыскан эм сав-саламат болып, наьсипке, уьйине кайткан, ама юзлеген ногай йигитлер аьеллерине, тувган ерине, кайтпаганлар. Аыр авылда Эстелик Китабы бар. *(Книга Памяти)*

Фазиль Абдулжалилов бир ногай авылда эки яс бала бизим самолеттинъ янганын эм летчик парашют пан туьскенин коьргенлери акында повесть язган.

Летчиктинъ бактысы акында язувшы калай язганын биз буьгуьн билермиз, ама баьри затты толысынша билер уьшин, китапты оьзинъиз окырысыз ...

IV. Тыншаюв такыйка

V. Янъы тема бойынша ислев

1. Аыр бир кыйын соьзди, соьз байланысларды, анълата берип, окытувшы окыйды. Кыскартылган, язылмай калган, ама керек ерлерин кыскаша айтады.

2. Иштелиги бойынша класс пан ислев:

– Калай ойлайсыз, бу ислер кайсы ногай авылда болмага болады? Окыйман: «Кобаннынъ сол ягында ... карга коьмилип авыл ятыр» Кайсы ногай авыл Кобаннынъ сол ягасында?

– Бириншилей биз кимнинъ акында окыймыз? *(Карт Батал)*

– 2-нши кесекте биз тагы да ким мен танысамыз? *(Уныгы Харун мен)*

– Ол кайдай хабар аькеледи?

– Харун коьрген затларын кайтип айтады атайына? *(Тегаран тынысын алып, юреги тез – тез тебиллип)*

– Баьри затты Харун ким мен бирге коьрген?

– Хыйлы заман атайы ман уныгы неге уьндемей турдылар?

– 3-нши кесекте экеви хабарды не акында бардырадылар? *(Летчик сав, парашют пен туьскен, данъылда)*

– Харуннынъ акыллы бала экенин неден анъламага болады? *(Ол немецлер кайсы авылда экенин биледи, летчикти куткармага керек экенин анълайды)*

– Летчик кыстынъ коьп кешелерин кайда озгарды? *(манъгазыда)*

– Мен сизге окыганда айттым: летчиктинъ авылда экенин фашистлерге ким айтканын. Ондай аьдемлерге ногай саткыншы дейдилер. **(Предатель!)**

– Неге Батал ман Харун летчикти куткармага амал таптылар? *(Неге десе, мунда алал, шынты аьдемшилиги болган аьдемлер коьп, Элин сатканлар, коркаклар – аз. Асхад – шынты дос. Ол атасына да летчиктинъ акында бир соьз де айтпаган. Мазан да Баталдай болып шынты атай, акыллы аьдем. Эки карттынъ увыллары – кавгада)*

– Калай ойласыз, повесть «Куьшлилердинъ аьели» деп неге аталган? Мундагы бас геройлар *(келбетлер)* эки карт, эки бала? *(Олар аьдемшилиги мен, Элине алаллыгы ман, соьзлерине берклиги мен, табиатлыгы ман куьшлилер)*

– Сизге ярадыма Ф. Абдулжалиловтынъ асарыннан алынган кесеклер?

– Карт Батал, эзиетленсе де, неге ундемедиди? (*Ол шынты йигит карт. Шексиз, увылы да йигитлерше согысады, Харун да атасына усаган*)

VI. Окылганды бегитуъв

– Сонъгы 6 кишкей абзацты окып шыгув. Хабарын айтув.

– Аър бир кесекке ат ойланып шыгарув. *Мысалга:*

1. Карт Батал.
2. Харуннынъ атайына айткан хабары.
3. Летчикти казадан сакламага керек!
4. Баталдынъ эм Харуннынъ йигитлиги.

Соравлар:

– Калай ойлайсыз, Ф. Абдулжалиловтынъ повестининъ бу кесеклерине «Шынты кардашлык» деп неге айттамыз? (*Баъри миллетлер де уйкен йигитлик пен, тил бирлик пен, алаллык пан согыста яв ман куърескенлер, бир бирин оъз коькиреги мен куълледен япканлар*)

VII. Оъз билимлерине белги беруъв

- Деристе мен не акында билдим?
- Деристе мен калай катнастым?
- Деристе мага не ярады?

VIII. Тамамлав

- Асхадтынъ акында ойларынъызды айтынъыз.
- Кроссвордты шешинъыз.

(*Согыслык темасына багысланган*)

1										
2										
3										
4										

Йогарыдан тоъменге:

1. Ногайлардынъ Совет Союзынынъ Баътири
Солдан онъга:

1. Уллы Аталык согысы йылларында немец фашистлерине уйкен коркыныш салган савыт.
2. Куъшли кепте согыс заманында ярылатаган зат.
3. Совет Союзынынъ белгили военачальниги.
4. Баътир кала.

Явабы: Кумуков, Катюша, мина, Конев, Волгоград

Дерис 30

Деристинъ темасы: С. Капаев «Кырлув»

Деристинъ мырады: Окувшыларды Крымхан Мижевадынъ кыска яшав йолы ман таныстырув; Крымхан Мижевага багысланган асарлардынъ акында айтув; хабарлардынъ ятлаван эсе баскаша окувын айырып билдируъв; тил байлыгын оьстируъв.

Боляк тамамлар: Окувшылар хабардынъ атына коьре не заттынъ акында язувшы язганын билер ушин шалыспага кереклер; текстти коьтеринъки давыс пан, сонъ – аста окып, ишиннен де окып уйренмеге кереклер.

Дериске керек затлар: Крымхан Мижевадынъ портрети.

Деристинъ юриси

I. Аъзирленуъв заман

II. Уйдеге исти тергев

Соравлар:

1. Кимнинъ язганын окыдынъыз?
2. Повестьтинъ аты. («*Куъшлилердинъ аели*»)
3. Китапта язылган кесектинъ аты. («*Шынты кардашлык*»)
4. Айтылган, болган ислер кайда эм кашан болган? (*авылда, кыста*)

5. Атайдынъ аты (*Батал*)
6. Уныгынынъ аты (*Харун*)
7. Онынъ йолдасы (*Асхад*)
8. Асхадтынъ атайы (*Мазан*)
9. Летчиктинъ аты, тукымы (*Виктор Диденко*)
10. Кыс куъни кайдай эди? (*сузык, боран*)
11. Батал летчикти кайда ясырып турды? (*Манъгазыда*)
12. Немец отряды авылды неге тинтти? (*Летчикти излеп*)
13. Сизге боътен де ким ярады?
14. Кавгада ортакшылык эткенлердинъ ишинде кимнинъ атын билесиз? (*Бизим ердеслеримиздинъ атларын айтынъыз*)
15. Енъув Куънди мектепте калай озгарасыз?

III. Суъврет бойынша ислев:

- Йылдынъ кайсы шагы? (*Кыс*)
- Куъннинъ кайсы шагы? (*Кеше*)
- Летчикти не мен акелеятырлар?
- Куъннинъ боранлы, заманнынъ кеше экени неге онъайлы болады? (*Боран ызды ябады, немецлер де суыктан коркадылар*)
- Шанады калай суъйрейдилер? (*Кыйналып, суъйремеге авыр*)

IV. Янъы темады уйренмеге аьзирленуъв

Окытувшы:

- Буъгуън биз кайдай темага коъшемиз? (*Кырлув*)
- Хабардынъ авторы ким? (*Капаев*)
- **Кырлув** – деген соъзди калай анълайсыз? (*Турна, журавль*)
- Кырлув** деп согыс заманда кимге айтканлар? (*Яс партизанка Крымхан Мижевага*)
- Онынъ акында ким окыган? Ким эситкен? (*Айтандылар*)

V. Тыншаюв такыйка

- Бир** – биз турамыз, турамыз,
- Эки** – кол согамыз, согамыз!

Баъримиз бирге!

Уъш – колды белге саламыз,
Саламыз белге!

Доърт – энъкеемиз, турамыз!
Энъкеемиз, турамыз!

Бес – колды яйып ушамыз,
Биз ушамыз, ушамыз!

Алты – орнымызга кайтамыз!

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Окыяктан алдын кирис соъз: Крымхан Мижева атасы Баубек пен тавга, партизан отрядка, барады. Отрядта Крымхан партизанларга, коъп керекли затларды билип, ярдам этип турган. Ол карашай авылларда орынласкан фашистлердинъ акында эситкен, коърген затларын айтатаган эди. Кызалакты душпанлар партизанка деп ойламаганлар.

Ол, ерли кызлар ман ойнагансып, оъзи – не шаклы техника, не шаклы солдатлар, олар не этеятырлар экен деп тешкерип караган. Крымханды партизанлар бек суъйгенлер. Ама йигерли акыллы кыздынъ оъмири кыска болды. Ол атасы ман разведкага барганда, явдынъ куъллеси балады аямады: Марух сувда Крымхан ян берди. Партизанлар баътир кыз ушин фашистлерден ошлерин алдылар. (*отомстили*)

Крымханынъ Марухта партизанлар ман бир куънги яшавы акында С. Капаевтинъ хабарыннан билейик.

2. Текстти окытувшы окыйды.

3. Текст бойынша ислев:

- Крымхан ким мен топ ойнайды? Не ушин?
- Партизанлар отрядына кызалак кайдай борышты толтырып кайтады?

Партизанларда кайдай хасиетлер болмага керек? (*Саклык, сабырлык, тешкеруъвлик, шыдамлык ...*)

4. Окувшылар текстти окыйдылар.

VII. Оъз билимлерине белги беруъв

- Мен буъгуън кимнинъ акында билдим?

- Деристе калай катнастым?
- Крымханнын акында бу дериске дейим не зат билгенмен?

VIII. Тамамлав

- «Кырлув» деген хабарды ким язган?
- Крымхан Мижева кайсы авылда тувган?
- Партизанлар Крымханга кайдай ат бергенлер? Не ушин? («Отрядтын конгыравы»)

Уйге ис: Окып, оыз созын мен хабарлап уйренуев.

Крымхан Мижевадын акында эситкен, окыган затларды деристе хабарламага аызирленуев.

Дерис 31

Деристин темасы: «Тай ман боьри» (*Эртеги*)

Деристин мырады: Окувшыларды янгы боьлик пен таныстырув; халк авызлама яратувшылыгы акында хабарлав; диалог болган асарды окып уйренуев; тил байлыгын обстируев; эртегилердин кайдай тербиялав маьнеси бар экенин анълатув, эртегилерди суьвретлерге коьре, планга коьре айттырып уйретуев.

Болаяк тамамлар: Халк авызлама яратувшылыктын жанрларын айырып билмеге, олардагы катнасувшыларга (*геройларга*) тийисли белги берип уйренмеге, асарда истин йорыгын белгилеп билмеге, текстти жанрга коьре дурыс окып шалыспага кереклер.

Дериске керек затлар: Суьврет «Тай ман боьри».

Деристин юриси

I. Аызирленуев заман

II. Окув шеберлигинин сапатын, тил байлыгын обстируев

1. «Шайырлык такыйкалар»

Ярык дуныяга эндирген
 Аьзиз ананъды сыйла!
 Аман – эсен болсын деп,
 Юрген аканъды сыйла!
 Куьнде куьндигинъ болган,
 Дайым демевин эткен,
 Сыйла, сыйла аптенъди!
 Туьнде тынысынъ болган,
 Кереккенде табылган,
 Сыйла йигит бебенъди!

(Л. Желкашьева)

Окытувшы

Окытувшы!

Сен ай болсанъ, окувшылар – юлдызлар,
 Ярк-ярк этип, тоьгеректи курсаган.
 Сен куьн болсанъ, балаларынъ – саьвлелер,
 Шувакларын дуныяга мол яйган.

Окытувшы!

Сен терексинъ, бутаклары – саьбийлер,
 Кургаклык пан бутакларды курытпа.
 Сен йылгашык, бала болса – шешекей,
 Сувынъ аяп, шешекейди солытпа.

Окытувшы!

Сен саьбийге суьйим, билим беруьвши,
 Юмарт колдан аса таяк туьспесин.
 Сен окыткан кишкенекей саьбийден
 Эргенги куьн намарт ынсан оьспесин.

Окытувшы!

Эдаплыкта тербияланган яс эм кыз
 Куьез болсын, коьнъилинъди оьрлентсин.
 Бугуьн авьлет болсын таза ниетли,
 Эргенги куьн дуныяды туьрлентсин.

(С. Майлыбаева)

III. Уйге берилген исти тергев

а. «Кырлув» деген хабардынъ кыскаша маънесин айтув.

б. Пионер – партизан Крымхан Мижева акында излеп, тавып абзирлеген затлары ман боълисуув. (*Хабарлав*)

IV. Янъы темады уйренуувге абзирленуув

– Буьгуьнги танысаяк боъликтинъ аты калай? (*Эртегилер эм баснялар*)

– Эртегилерди сиз кишкей ясларынъыздан алып эситкенсиз. Ким кайдай эртеги биледи? (*Айтадылар*)

– Эртегилерди сиз айтасыз, тынълайсыз, окыйсыз, телевидениеден де коьрип, суьйинесиз, ама алдын ...

Окытувшыдынъ кирис соьзи:

Мынълаган, юзлеген йыллар артта, эртегилерди ойланып шыгарып, ата-аналар балаларына айтканлар, а олар оьскенде – оьзлерининъ саьбийлерине айтканлар Солай – несилден несилге айтылып, халктынъ эсинде калганлар.

Эртеги – халк авызлама яратувшылыгынынъ жанрынынъ бириси. Авызлама (*устно*) деп неге айтамыз? Неге десе язылмай, авыздан авызга коьшкен. (*Орысша – из уст в уста*) Китаплар шыгып басланганда, эртегилерди де баспадан шыгарганлар. Эртегилер уьш туьрли боладылар: 1) айванлар акында, 2) сыхырлы (*волшебные*), 3) яшав-турмыс (*бытовые*). *Айванлар акында эртегилер* болса да, биз эртегилерди аьдемге каратылганын анълаймыз. Айтпага, эртеги туьлкидинъ акында болса, биз анълаймыз – кылыплы аьдемнинъ акында. Эгер эшектинъ акында болса, бир тыртыс аьдемнинъ акында. (*упрямый*)

Сыхырлы эртегилер – ол аьдемнинъ уьмити, мырады. Эгер ерге ятып, кулагын салып. узактагы, мынълаган шақырымда не болганын эситсе, биз анълаймыз: халк тез эситпеге, билмеге, узактагын коьрмеге суьйген. Соьле коьп эртегилер яшавга энгенлер (*телефон, телевизор, компьютер*).

«Бурын – бурын бир карт пан куртка болган, олардынъ уьш увылы болган» – деп басланса, бу эртеги *яшав – турмыс акында*.

Мунадай эртегилерде алаллык эм арамлык, куллык-суьерлик эм эриншеклик, юмартлык эм кызганышлык, аьруув эм яман, акыллык эм акылсызлык акында соьз барады. Эм эртегилерде дайым суьйим, танълык, тербиялык, алаллык, куллык-суьерлик енъедилер. Неге десе, исши халк яшавда баьри ерде дурыслык, тынышлык, аьдемшилик болганын суьйген...

V. Тыншаюв такыйка

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. «Тай эм боьри» деген эртегиди окувшылар окыйдылар.

2. Соравлар:

– Эртегиде кайсы айванлар акында айтылады? Биринши айван? (*тай*) Ога ким расады? (*Эшки*) Сонъ? (*Козы*)

– Олар отлакка не уьшин барганлар?

– Боьриге не йолыккан?

– Тай боьриди калай алдаган?

3. Ким эртегиди басыннан ызына дейим айтар? (*Айтадылар*)

– Бу эртеги кайдай болады? (*Айванлар акында*)

VII. Тил байлыгын оьстируув, окыганды бегитуув

– Ким оьзининъ билген эртегисин айтар?

– Ким оьзи эртеги туьзип болады?

– Яде: бирев эртегиди баслайды, калганларымыз, шеретлеп, эртегиди туьзбеге ярдамласамыз ...

VIII. Оьз билимлерине белги беруув:

IX. Тамамлав:

– Суьвретте эртегидинъ кайсы ери коьрсетилген? Окынъыз.

– Эртегилер кайдай боладылар? Уьш туьрлисин де айтынъыз.

Уьйге ис: Суьйген эртегинъизди айтпага абзирленип келинъиз.

Дерис 32

Деристинъ темасы: «Туьлки эм эшки» (*Эртеги*)

Деристинъ мырады: Окувшыларды эртеги мен таныстырув; эртегилер кайдай туьрли болатаганлары акында билимлерин оьстирув; тил байлыгын оьстирув; окыганды мутпай, эслеринде саклап уьйретуьв; балалардынъ яратувшылык сулыбын оьстирув.

Болаяк тамамлар: окувшылар халк авызлама яратувшылыкта кайдай жанрлар барын билмеге; олардынъ бири-бириннен баскалыгын айырып билмеге кереклер. Ийги эм анълавлы этип окымага, план туьзип уьйренмеге, эртегилерди, суьвретке коьре туьзип, хабарламага кереклер.

Дериске керек затлар: суьврет «Туьлки эм эшки».

Деристинъ юриси

I. Абзирленуьв заман

II. Уьйге берилген борышты тергев

1. Окувшылар суьйген эртегилерин айтадылар.
2. Айтылган эртегилердинъ кайсысы яраганын да айтадылар, тийисли белги береди.
3. Ким кайдай эртеги суьетаганын айтадылар.

III. Тил байлыгын оьстирув

1. **Созлик ис:** кыр, шоьл, данъыл, дала, яйлак; **ямгыр**, ясынлы ямгыр; буршак; **кар**, шыйыршык, боран; **агашлык**, орман; **хабар**, эртеги, ятлав; **ас**, емек, азык, зияпет. (*Окытувшы аьр соьздинъ балалар ман бирге маьнелерин айтады, анъламаганларын – толы кепте анълатады*)

2. Юмакларды шешуьв (119 бет)

IV. Янъы темады уьйренмеге абзирленуьв

– Буьгуьн кайдай эртегиди окыймыз? («Туьлки эм эшки»)

– Эртеги кайсы куьпке киреди? (*Айванлар акында*)

V. Тыншаюв такыйка

Мен бараман.

Сен барасынъ,

Бир – эки – уьш,

Бир – эки – уьш.

Мен йырлайман,

Сен йырлайсынъ

Бир – эки – уьш.

Биз барамыз,

Биз йырлаймыз,

Бир – эки – уьш.

Калай татым

Биз яшаймыз,

Бир – эки – уьш,

Бизде баьри куьш.

VI. Янъы тема бойынша ислев

1. Эртегиди окув.
2. Эртеги бойынша хабарлав:
 - Туьлки куйыга неге туьсти?
 - Эшкиге «акыллы бас» деп уьшини мен де айтылама?
 - Туьлкиди кайдай деп айтпага болады?
 - Эртеги не затка уьйретеди? (*Кайдай кыйынлыктан да шыкпага шалыс деп*)
3. Эртегиди рольлер мен окув.
4. Эртегиди уьш кесекке боьлуьв:
 - а) Туьлки куйыда.
 - б) Анъкав эшки.
 - в) Туьлки эбин тапты.
5. Эртегиди окувшылар ишиннен окыйдылар.
6. Хабарлайдылар.

VII. Оъз билимине белги беруъв

- Кайсы эртеги ярады?
- Деристе калай катнастым?

VIII. Тамамлав

- Эртегилерди ким шыгарган?
- Эртегилер кайдай боладылар?
- Эртегилерди калай окумага керек?
- Эртегилердинъ коьбиси калай басланады? (*Бурын-бурын заманда ..., бурын-бурын бир авылда ..., бир байдынъ уьш кызы болыпты яде ... уьш улы болыпты ...*)
- Эртегилердинъ сонъгы калай болады? (*Той ман кутылады, акыллы, йигит яс баъри кыйынлыкты енъеди, ярлы аьдем акыллы, наьсипли болады...*)
- Соннан себеп, эртегилерди ким ойлап шыгарган деймиз? (*исши халк*)
- Неге? (*Олар эртегилерде оъз уьмитлерин, мырадарын айтканлар*)
- Ойлап каранъыз, эртегилерде коьбисинше кайдай сан атлар бар? (*3, 7, 9*)

Уьйге ис: Эртегиди окып уьйренуъв.

Дерис 33

Деристинъ темасы: «Эрислес» (*Басня*)

Деристинъ мырады: «Басня» деген жанрдынъ акында балаларга билим беруъв; рольлер мен окып уьйретуъв; окувшыларды окув тезлигин оьстирип уьйретуъв; баснядынъ тербия маьнесин анълатув.

Болаяк тамамлар: окувшылар баснядынъ ятлавандан баскалыгын, туьрлилигин анъламага, басня калай туьзилетаганын, онынъ кайдай тербиялав маьнеси бар экенин анъламага кереклер. Ногай язувшылардынъ ишинде басняларды ким язганын билмеге тийислилер.

Деристинъ юриси

I. Аьзирленуъв заман

II. Тил байлыгын оьстируъв

«Шайырлык такыйкалар»

1. Ятлавларды окув (*Уьйде уьйренип аьзирлеген ятлавларын окыйдылар*)

III. Айтувлар эм такпакларды окув, маьнесин анълатув

- Коьп соьздинъ азы яхшы, Аз соьздинъ оьзи яхшы.
- Маьнели соьз малдан артык.
- Коьп соьз куьмис, аз соьз алтын.
- Кораз кышкырган ман танъ атпас.
- Тентек оьзин дав деп санайды, тегенек оьзин бав деп санайды.
- Яхшыман деп мактанма, халк айтпай, йигитпен деп мактанма, барып кайтпай.

IV. Янъы темады уьйренмеге аьзирленуъв

Сиз буьгуьн Куруптурсын Оразбаевтинъ «Эрислес» деген баснясы ман танысаяксыз. **Басня** деген не зат? (*Орыс тилден дерислерде сиз Крыловтынъ басняларын окыгансыз.*)

Басня – ятлав кебинде, яшавда болган аькис, терис затларды селекелеп, куьлкили кепте язылган хабар. Баснядынъ ятлавандан, хабардан баскалыгы бар. Мунда, аьдетинше, аьдемлердинъ орнына айванлар, оьсимликлер айкасадылар. Сонынъ уьшин де олардынъ атлары уьйкен аьрип пен язылады.

Баснядынъ тагы да бир баскалыгы бар. Автор окувшыды не затка уьйреткиси келеди, кайдай маслагат береди, сол соьзлер коьбисинше баснядынъ энъ ызгы соьзлери болады. (*сонъы сыдыраларда*). Бек сийрек – баснядынъ биринши сыдыраларында болады. (*басында*)

Тешкеринъиз, аьруъв тынъланъыз! «Эрислес» деген басняда бизди акылга уьйреткен, ойландырган, тербиялаган соьзлер кайсы соьзлер болады экен?

V. Тыншаюв такыйка

VI. Янғы тема бойынша ислев

1. Басняды оқув.

2. **Соъзлик ис:** *эрислес, аьдиллик, коьнғиллик, непси, давил, кыздырды* (Оқытувшы аьр соъздинғ маьнесин анғлатады).

3. Соравлар:

– Басняда кайдай айванлар эриседилер? (*Аюв, Боврикей, Куьшик*)

– Кайдай соъзлер мен эрислеске кириседи Арслан?

– Ким айтар, кайсы соъзлер акыл уьйреткен, маслагат берген соъзлер болады? Ол кимнинғ (нединғ) соъзлери? (*Арслан*)

– Сиз мактаншак, копар аьдемлерге расасызба? Барма сондай копарлар?

VII. Янғы темады бегитуьв

1. Басняды рольлер мен оқув

«Аювдай оькирип, Бовридей бек мактанып, Куьшиктей шаьнғкилдеп, уьргендей болып, Арсландай, бир коьпти билген эм коьрген акыллы аксакалдай болып оқынғыз», – оқытувшы. (*Окыйдылар*)

2. Соравлар

– Баснядынғ ятлаудан кайдай баскалыгы бар? (*Катнасувшылар – айванлар, оьсимликлер, куслар ...*)

– Аьр басняда маьнели, керекли акыл уьйреткен соъзлер бар. Олар кимге деп айтыладылар? (*Аьдемлерге*)

IX. Оьз билимлерине белги беруьв

X. Тамамлав: ногай адабиятында басняларды Ф. Абдулжалилов, С. Заляндин, К. Оразбаев, А. Киреев, М. Курманалиев эм баска язувшылар язганлар.

Олар орыс тилде язылган басняларды да коьширгенлер. Баснялардан коьп акыллы соъзлер айтувларга, такпакларга айланганлар. Уьйкен классларда баснялар акында билиминғиз оьсер.

Уьйге ис: басняды ийги оқып уьйренуьв.

А. Киреевтинғ «Эшек эм Ат» деген баснясын да оқынғыз.

(*Окувшыларга бесик, бала, аьдет йырлар, оқып аьзирлемеге деп, бериледи.*)

Дерис 34

Деристинғ темасы: «Коькек баьтир» (*Ногай халк йыры*)

Деристинғ мырады: Ногай халк авызлама яратувшылыгында кайдай йырлар болганын анғлатув; олар не уьшин йырланганларын айтув; йырларды оқып, амал болса, йырлап уьйретуьв.

Боляк тамамлар: окувшылар ногайдынғ халк авызлама яратувшылыгында кайдай туьрли йырлар бар экени акында анғламлары болмага керек.

Деристинғ юриси

I. Аьзирленуьв заман

II. Уьйге берилген борышты тергев

1. Басняды рольлер мен оқув

Соравлар:

– Баснядынғ кайдай пайдасы бар? (*Уьйретеди, маслагат береди, ойландырады*)

– Басняларда неге туьрли-туьрли айванлар катнасыдылар, яде куслар, яде оьсимликлер? (*Аьдемнинғ осал кылыкларын бетлеп айтканнан, айванлардынғ атыннан айтув – коркынышсыз*)

– Бовриде кайдай аьдемди биз коьремиз? (*Аш, аявсыз, йырткыш*)

– Коян кайдай кылыкты коьрсетеди? (*Коркак*)

– Эшек? (*Тыртыс*)

– Туьлки? (*Кылыплы, аьйлежи*)

– Орыс тилде кайдай басняларды оқыгансыз?

2. Тил байлыгын оьстируув

а. Окытувшы: мен сизге М. Курманалиевтинъ баснясында аьр бир кыйын соьздин анълатып, окыйым. Сиз аьруув тынълап, бир соравга явап аьзирленъиз: Не затка уьйретеди сосы басня?

Мысык эм шышкан

Басня

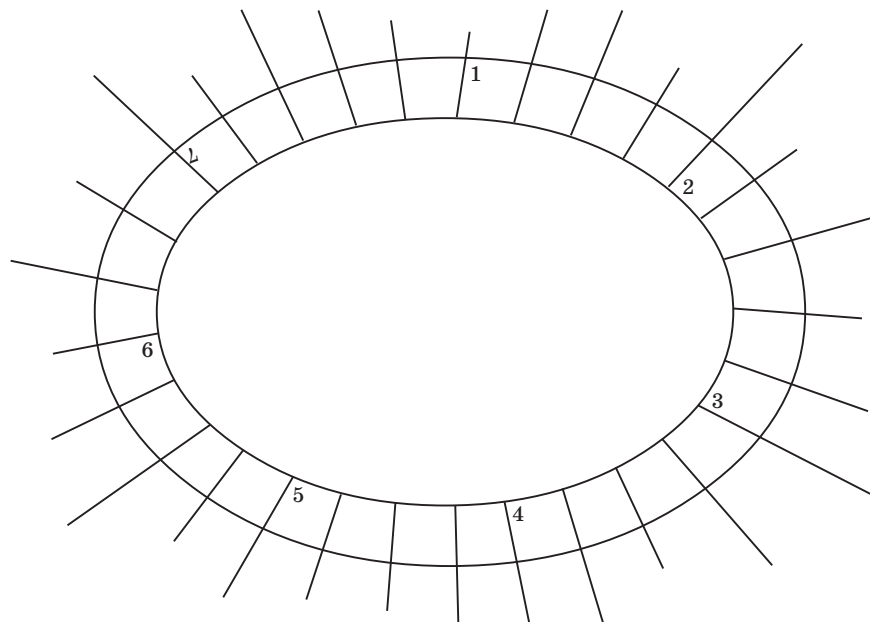
Мысык карай эсиктен,
Шышкан карай тесиктен.
Мысык коьздин кысады,
Ашувыннан кан кусады.
Шышканга айта ол мысык:
«Не коркасынъ, кырга шык.
Экевимиз бирге яшайык,
Бир аяктан ашайык.
Мени минен сен юрсенъ,
Коьрмегенинъ коьрерсинъ».
Шышкан айта: «Эй, ага,
Ынанмайман мен сага.
Бек билемен мен сени,
Ашаяксынъ сен мени».
– Ашаман, ырысы ман айтаман.
Шышкан шыкты ынанып,
Ян-ягына каранып.
Ювырып мысык ыслады,
Елкесиннен тиследи.
Акырады шышканым:
«Неге ялган соьйлейсинъ»?!
– «Уьндеме!
Халктынъ аслыгын еме!
Теспе ногайдынъ капларын,
Пуш этпе кыйын акларын!»
Яс агады коьздиннен,
Шышкан ойлай оьзиннен:
«Эткениминъ казасын
Мысык берди язасын».

(М. Курманалиев)

Окытувшы: «Баснядынъ туьп маьнесин кайсы соьзлер анълатадылар?» («Эткениминъ казасын, мысык берди язасын»)

А. Киреевтинъ «Эшек эм ат» деген баснясында акыл соьзлерди айтынъыз эм олар текстте кайсы орынды тутады? («Куьлме досынъа, етер басынъа». Баснядынъ биринши соьзлери болады).

б. Сканвордты шешуув.

1. Уьй кусы.
2. Такыйка.
3. Ырыз.
4. Юмадынъ бир куьни.
5. Кийимди илетаган зат.
6. Аякка кийим.
7. Суьттен этилетаган катык.

Сканвордтынъ яваплары: 1. Кораз. 2. Заман. 3. Намыс. 4. Саьли. 5. Илгиш. 6. Шарык. 7. Каймак.

III. Янғы темады уйренмеге аьзирленуьв

Окытувшы: Буьгуьн биз халк авызлама яратувшылыгыннан ногай халк йырын окыймыз. Сиз билесиз, йырлар аьдемди тувганнан алып картайганша кувантады. Олар аьр шакта келесип келедилер: бесик йырлар, бала йырлар, ойын йырлар, куллык акында йырлар, суьйим йырлар, табиат акында аьлемет йырлар.

Оннан баска аьдет йырлар бар: навруз байрам акында, йылдынъ шаклары акында, той йырлар, тилек йырлар.

Бар йырлар ногай баьтирлерге багысланган болып та, ногайдынъ тарыйхына багысланган уьйкен йырлар да бар. Буьгуьн биз «Коекек баьтир» йырды уьйренеек.

IV. Янғы тема бойынша ислев

1. Окытувшы йырды окыйды эм халк йырлардынъ тил байлыгы, шеберлиги акында айтады.

2. Окувшылар йырды окыйдылар, адабият йырынан баскалыгын калай анълаганларын айтадылар.

3. Уьйде аьзирлеп, уьйренген ятлавларын, бесик, той, бала, аьдет йырларын окыйдылар, ятлап уьйренгенлер яттан айтадылар.

V. Тыншаюв такыйка

Кол согамыз, согамыз

Баьримиз бирге!

Биз турамыз, турамыз

Баьримиз бирге!

Бир – Колды белге саламыз!

Эки – энъкеемиз, турамыз!

Уьш – энъкеемиз, турамыз!

Доьрт – Биз ушамыз, ушамыз!

Бес – Канатлар ман кагамыз!

Бийик коькке ушамыз!

Алты – акырын олтырамыз!

VI. «Ногай халк йырлар» тема бойынша ислев

Окув:

1. Бесик йырлары

Меним бебем бел туьрсин,
Бебем коян келтирсин,
Кояныннан айырылып,
Йолда йылап олтырсын.
Бийисин бебем, бийисин,
Белине шашы куйылсын,
Бийиме келгенде,
Бийкелери йыйылсын.
Ак теректинъ астыннан
Карт атасы да келсин,
Калемпирдинъ касыннан
Карт аьеси де келсин,
Белине кылыш байлаган
Бес агасы да келсин.

2.

Аьйдий, аьйдий ак бала
Ак бузавды бак, бала,
Ак бузавды бакпасанъ,
Каймак сага йок, бала.
Аьйдий, аьйдий, ак бала,
Ак козыды бак, бала,
Ак козыды бакпасанъ,
Папак сага йок, бала.
Аьйдий, аьйдий, ак бала,
Ак тавыкты бак, бала,
Ак тавыкты бакпасанъ,
Какай сага йок, бала.

Окытувшы:

Коекесиз, бесик йырларда анасы балага ярасык болганын, куьшли болганын, танъ болганын йорайды. Ботен де аьвлети куллыксуьер болса экен деп уьмитлейди. Ногай халк аьелде бала коьп болганын да суьеди.

Окытувшы:

Янғылтпалар тувра, ярасык, тез соьйлемеге уьйре-теди:

3. Янғылтпалар

Ала карга, ала карга,
Арасында айырмасы барма?
Арасында айырмасы
Ала карга, ала карга
Кара карга, кара карга.

* * *

Ак муьйиз бе,
Кокк муьйиз бе?
Кокк муьйиз бе,
Ак муьйиз бе?
Яткан анав
Ак кийиз бе?
Сайлавлар ойын йырларга киредилер.

Окытувшы:

4. Сайлавлар

Аьдики, бидики, бияла,
Ханнынъ кызы кыяла,
Хан тоьбеге барганда,
Колына таяк алганда,
Аьй, аьй, Аьжи-тав,
Бизим уьйкен бийик тав.

* * *

Аьбелем, тоьбелем,
Темир теке
Талдан экен,
Мырылдавык,
Курман тавык,
Алпык, салпык,
Сен кир, сен шык!

* * *

Бирим, бирим!
Эким, эким!
Авыр олтан,
Арба еккен,
Ары тай,
Торы тай,
Шык тотай!

VII. Тамамлав

Соравлар:

«Халк авызлама яратувшылыгы» дегенди калай анъладынъыз? (*Халктынъ шыгарган затлары*)

– Халк авызлама яратувшылыкка кирген соьзлерди табынъыз. Тагы да керек соьзлерди айтынъыз.

(*Эртеги, бесик йыр, бала йыр, янғылтпалар, юмаклар, аьдет йырлар, ойын йырлар ...*)

– Тагы не косар эдинъиз? (*Юмаклар, айтувлар, такпаклар*)

– Эртегилер калай басланадылар эм калай кутыладылар?

– Басняларда хабар не акында барады? (*Аьдемлердинъ осал кылыклары акында: алсудырлык, оьтирикшилик, акылсызлык, аьйлежилик эм с.б.*)

– Басняларды калай окымага керек?

Уьйге ис: Окытувшы сав йыл озган дерислерди тамамлайды эм каникулларда окымага борыш береди.

ОКЫТУВШЫГА ЯРДАМГА

Берилген дерислерге соъзлик

Дерис 1

Тувган Эл – Родина
Аталык – Отечество
Тувган ер – родной край, малая родина
Тенълик – равенство
Юмсапшы – эзиетши; угнетатель
Ниет – цель, намерение
Сувсылдасып аслык оьскен ерлери – онъ, коьп аслык оьскен ерлер.

Дерис 2

Метро – ер астында йоллар
Мермер – баалы тас; мрамор
Коьлик – транспорт

Дерис 3

Тоьс – пригорок
Тегис – равнина
Еннет – рай
Танъынъ ал – алая заря

Дерис 4

Кувнак – суьйинишли
Нур – ярык; свет
Кайратлы – шалыскыр
Кери тасла – артка тасла

Дерис 5

Адым – шаг
Болдык энди бап – баска – туьрлендик
Билегинъе сенме – куьшинъе сенме

Дерис 6

Сабак¹ – оьсимликтинъ туркы: наьртуьк сабак
Сабак² – йип, ийнеден оьткерилген йип
Сабак³ – дерис, борыш; урок, занятие
Муьше – бувын
Газон – оьлен шашылган ер

Дерис 7

Тилек – йорав, сагынув; пожелание, молитва
Дайым – аьр заман; всегда

Дерис 8

Казна – байлык
Мунъайткан – кайгырткан
Япыраклар сыбырдаса – листья шепчутся
Калтай – бокша, акша саклайтаган зат; кошелек
Тымады – соьнеди
Карзына – керекли зат, баалы зат

Дерис 9

Боьригоьз – кишкей кара таьтли емислери болган оьсимлик;
паслен
Сулап ята – аьлсиз, карувсыз ятув; мунда: боьригоьзлердинъ
япыраклары аьлсиз ятадылар
Бужыр – телеме – тесик япыраклар

Дерис 10

Айбарланган – ярасыкланган
Аьрекет – куллык, ис, каьр
Кенъбайсып – мактанып, копарсып
Кенже – энъкишкей
Ердес – земляк; авылдас, конъысы
Перде – яюв

Дерис 11

Кырккийик – сентябрь, кийиклерге анъшылав басланган ай;
сезон охоты начинается в сентябре
Кийик – дичь; кыр айванлар, куслар
Казан ай – октябрь
Караша ай – ноябрь, куьнлер кыска, кешелер – узун, ярык
заман аз бола береди

Дерис 12

Тешкерген – карап, эслеп, коьрип турган
Иш коьрген – суьйген, яраткан
Авылымнынъ кунты бар – наьсиби, тынышлыгы бар
Коьрк атар – ийги болар, яркырап

Дерис 13

Калем – ручка
Оьсиет – завещание

Душпан – яв
Куват – куыш
Бакыл – зло
Кырал – эл, ыкмет; государство, страна
Юмартлык – доброта
Сабий – бала, авлет
Сыклык – кызганышлык; жадность

Дерис 14

Коьрпе боьрк – каракулевая шапка
Каракуль – бир юмалык козыдынъ териси

Дерис 15

Саваплык – ийгилик этуьв; ярлыга, сакатка, картка ярдам этуьв
Савкат – подарок

Дерис 16

Був – пар
Зыкырдав – скрип
Серескен – бузлап каткан
Бузлавык – гололед

Дерис 17

Карлытав – Эльбрус
Сисе буздан сыргалар – сосульки

Дерис 18

Ыклама – боранда койларга аяз, ел кирмейтаган тынык ер
Парахат – тынышлы
Дабырдап – дуьбирдеп
Карыскыр – боьри
Тарлыкка келгенде – кыйналганда

Дерис 19

Кутлы – завыклы, коьнъилли
Юбанттылар – эригин яздылар, кувандырдылар, суьйинт-тилер
Далалар – кырлар
Кара кыс – декабрь, энъ кыска куьнлери болган ай
Шилле кыс – январь, кыстынъ ортасы, йылдынъ басы, энъ сувык ай
Увыт ай – февраль, боранлы, карлы ай, ашшы елли кыстынъ сонъы айы.

Дерис 20

Баьтир – йигит
Болат – сталь
Шыныгады – берк болады, закаляется
Савыт – оружие
Кара яв – бек коьп душпан
Эстелик – памятник
Эс – память
Сынтас – памятная стела
Бас июв – поклон

Дерис 21

Туьртинип баслаганлай – куллык этип баслаганлай
Сабан – плуг
Косилке – шалатаган алат
Паленке – оьленди тазалайтаган алат

Дерис 22

Ызан – сабан ман айдалган, эгин шашылган ер
Ындыр – йыйылган аслык сакланатаган ер

Дерис 23

Ыз – след
Илес – оьлген затлардынъ суьеги
Кандалай – кан ишетаган буьрше; клоп
Буьрше – мошкара
Ширкей – комар

Дерис 24

Шаян – рак
Коьнек – головня
Баьле – каза; беда
Леска – балык ыслайтаган йип

Дерис 25

Савга – подарок
Киреш – известъ; тереклерди, уьйлерди аклайтаган зат

Дерис 26

Ямышы – бурка
Коьзледи – изледи
Уьркпеди – коркпады
Кылышлы – аьйлежи; хитрый

Тас болып кетти – йок болды
Хыйлы заман – бир кесек заман

Дерис 27

Шаьбден – подснежник
Наьзик – йинъишке, арыкай
Аьрекетли кеби мен – куллыгы коьптей болып
Кув шоьплер – курыган оьленлер
Ызыгынов – бири бирин озып

Дерис 28

Кыскаяклылар – хатын-кызлар
Инсан – аьдем, киси
Ана суьтин акламага – анады разы этпеге
Кая – крепость
Булак – родник
Ая – ладонь

Дерис 29

Уллы Аталык согыс – Великая Отечественная война
Кавга – согыс, дав
Фронт – кавга болган ер

Дерис 30

Авыл уьнсиз – авылда тып-тынык
Карт Батал уьнсиз эм суслы – Карт Батал соьзсиз эм каты
шырайлы, сусы каты
Унык – улынынъ улы; внук
Немец обыргусы – немецлердинъ самолеты
Манъгазы – подвал
«Хенде хох!» – немецше «Руки вверх!»
Тинттилер – изледилер

Дерис 31

Саьвлелер – лучи
Кургак – засуха
Намарт – злой, вредный
Куьез – радость
Отлак – мал отлайтаган ер; пастбище
Савболласув – аманласув; прощание

Дерис 32

Анъсыздан – бирден; неожиданно

Сакаллы тентек – бородатый проказник
Тентек – тынълавсыз, кылыксыз

Дерис 33

Орман – агашлык; лес
Эрислес – даваласув; спор
Аьдиллик – туврашыллык; справедливость
Эргежейли – бек маштак аьдем; лилипут
Маьске – щенок

Дерис 34

Иер-турман – атты иерлейтаган алатлар
Ширги – аттынъ аркасына ябылатаган кишкей кийиз
Биюв – ойын, танец
Бийкелер – кызлар

Бир-бирине маьне яктан ювык соьзлер

Аба – ана
Абайлав – излестируьв, карав
Авдарув – тоьнъктеруьв, айландырув
Авызашык – анъкав, дуьнкей
Авылдас – конъгысы, ердес
Авырув – мараз, каста, шер
Аьдем – инсан, киси
Ас – емек, азык, зияпет, туздаьм
Айдар – кекел
Асыл – тукым
Аявлы – суьйикли, баалы
Баьтир – йигит, пелван, дав
Берли – акылсыз, тентек
Бет – шырай, юз, сыпат
Бугыз – ашув
Бугызланув – ашувланув
Буьркев – ябув (явлыкты)
Буьркев – себуьв (суды)
Бувалдыр – шык
Дайым – аьр заман
Демев – ярдам, коьмек, колласув
Дымкыл – сувлы
Етим – оьксиз, каьрип
Емируьв – бузув, шашув, авдарув
Елигуьв – кышкырув, бакырув

Занъ – шанъ
Зере – увак, бек кишкей
Зер – ув
Зип – сагыз
Иблис – шайтан, йин
Йинъишке – наъзик
Йырык – тесик
Каар – ашув
Каарланув-ашувланув
Кыр – данъыл, дала, шобл
Куллык – ис, аьрекет, аьжет, каьр
Коблем – коьп
Куьш – карув, мадар
Сарнав – йырлав
Саьбий – бала, аьвлет
Сеп – коьмек, ярдам
Сыр – ясыртын соьз
Тарап – ер, як
Тез – шалт, шугыл
Уваз – хабар, энгиме
Увырт – як (авыздынъ иши)
Уьн – сес, давыс
Уьй – механ
Уьйир – топар (атлар, куслар)
Уьркек – сескеншек
Эдап – нызам, тербия
Эркин – бос, кенъ
Эрши – сыпатсыз, келиссиз, аькис
Этсиз – арыкай, наъзик
Юрт – механ, турак, эл, уьй
Ювырув – шабув
Ярасык – ыспайы, сылув, яхшы
Ялган – оьтирик
Ярыс – базлас, айкас, алыс
Яшав – оьмир, бакты, язув
Ясанув – ярасыкланув, кийинуьв

Карсы маьнели соьзлер

Ак – кара
Алал – арам, намарт
Аьруьв – яман

Аз – коьп
Анда – мунда
Бай – ярлы
Барув – кайтув
Баьтир – коркак
Бийик – маштак
Батырув – тазалав
Беруьв – алув
Зарар – пайда
Даьмли – даьмсиз
Таза – кир
Тири – янсыз
Туьз – кыйшык
Калын – юка
Кетти – келди
Кенъ – тар
Куллыкшы – эриншек
Уйклав – уянув
Узын – кыска
Уьйкен – кишкей
Уьйли – уьйсиз
Хайырлы – хайырсыз
Шалт – акырын, аста
Шашлы – тақырбас
Эрте – кеш
Эрек – ювык
Эрши – ыспайы
Юмарт – кызганыш, сум
Яз – кыс
Ялган – дурыс
Янган – соьнген
Ярык – каранъа
Яп – аш
Ябув – ашув
Яюв – ябув
Ят (киси) – кардаш
Ят – тур
Яман – яхшы
Яхшылык – яманлык

И Ш Т Е Л И К

ТУВГАН ЭЛИМИЗ

Автордан	3
Тематикалык план (34 с. 1 с. юмада)	5
Дерис 1 М. Курманалиев «Бизим Элдей таппасынъ»	7
Дерис 2 Москва астында мермерден ясалган кала	10
Дерис 3 Ф. Абдулжалилов «Кавказым»	14

МЕКТЕБ ЯШАВЫ

Дерис 4 С. Капаев «Яхшы йолга»	17
Дерис 5 А. Киреев «Биринши адым»	21
Дерис 6 А. Киреев «Сабак»	24
Дерис 7 А. Киреев «Мен тилеймен»	27

КУЪЗ

Дерис 8 С. Капаев «Куъздинъ шагы келипти»	30
Дерис 9 К. Темирбулатова «Боригоъзлер шоълимде»	34
Дерис 10 М. Курманалиев «Куъз»	38
Дерис 11 С. Капаев «Куъздинъ шаклары»	40

ЯХШЫ ДЕГЕН НЕ ЗАТ, ЯМАН ДЕГЕН НЕ ЗАТ

Дерис 12 С. Капаев «Ясы уйкен сыйланса»	44
Дерис 13 А. Киреев «Айтарым бар»	48
Дерис 14 С. Аджииков «Асантайдынъ козысы»	53
Дерис 15 С. Капаев «Саваплык»	55

КЫС

Дерис 16 Ф. Абдулжалилов «Кыс келди»	57
Дерис 17 М. Киримов «Кар явады кырларга»	59
Дерис 18 К. Оразбаев «Койшыдынъ йигитлиги»	63
Дерис 19 С. Капаев «Балалар эм Кар Бабай»	68

КУЛЛЫК – УЪЙКЕН НАЪСИП

Дерис 20 С. Капаев «Аьрекетте-берекет»	71
Дерис 21 Ф. Абдулжалилов «Ах, демеген – оьх, демес»	75
Дерис 22 А. Култаев «Наьртуьк ызан»	78

ТАБИАТТЫ СУЪЮВ ЭМ САКЛАВ

Дерис 23 Ю. Аюбов «Айванлардынъ сезуьвлери»	82
Дерис 24 Ю. Аюбов «Балыклардынъ кылыплары»	86
Дерис 25 С. Майлыбаева «Терегим»	89
Дерис 26 Е. Булатукова «Туьлкидинъ кылыбы»	92

ЯЗЛЫК

Дерис 27 А. Мурзабеков «Язлык»	95
Дерис 28 С. Капаев «Ана»	98
Дерис 29 Ф. Абдулжалилов «Енъуьв байрамы», «Шынты кардашлык»	103
Дерис 30 С. Капаев «Кырлув»	107

ЭРТЕГИЛЕР ЭМ БАСНЯЛАР

Дерис 31 Тай ман боьри (<i>ногай халк эртегиси</i>)	110
Дерис 32 Туьлки эм эшки (<i>эртеги</i>)	114
Дерис 33 Эрислес (<i>басня</i>)	116
Дерис 34 Коьккел баьтир (<i>Ногай халк йыры</i>)	119

ОКЫТУВШЫГА ЯРДАМГА	126
--------------------	-----

Капаева Капой Махмудовна

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
К УЧЕБНИКУ «РОДНАЯ РЕЧЬ»
3 класс**

На ногойском языке

Первое издание

**Редактор Кукаева С.А.
Корректор Аюбова С.А.
Технический редактор Балаева Т.А.**

Подписано в печать 05.12.2016 г. Формат 60x90/16.
Бумага офсетная. Гарнитура Школьная. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 8,5. Уч. изд. л. 6,23. Тираж 30 экз. Заказ № 0173.

Государственный заказчик РГБУ ДПО «Карачаево-Черкесский республиканский
институт повышения квалификации работников образования».
369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
E-mail: guripp2@yandex.ru.